

Микола Гоголь

**РОЗМИСЛИ ПРО
БОЖЕСТВЕННУ ЛІТУРГІЮ**

ДУХОВНА ПРОЗА

**Надруковано з благословення єпископа
Чернігівського та Ніжинського Іларіона**

Ніжин
2011

УДК 821.161.1.09:2-277

ББК 84(4Рос)1

Г 58

Г 58 М.В. Гоголь. Розмисли про Божественну Літургію. Духовна проза – Ніжин: ФОП Лук'яненко В.В., 2011. – 202 с.
ISBN 978-966-2185-15-7

Упорядник *Павло Михед*

Переклад *Тетяни Михед*

Переклад здійснено за виданням: Н. В. Гоголь. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 6. Духовная проза. Критика. Публицистика / Н. В. Гоголь. – М. : Астрель, АСТ, 2007.

Науковий коментар *Тетяни та Павла Михед*

Видання виходить з ініціативи митрфорного протоієрея Сергія Чечина – настоятеля кафедрального собору Всіх Святих, благочинного Ніжинського округу УПЦ КП.

Видання здійснено за підтримки відділу культури і туризму Ніжинської міської ради, лідера політичної партії "Союз лівих сил" Василя Волги та Благодійного фонду «Ніжен».

Окрема подяка за сприяння у виданні книги Ніжинському міському голові Михайлу Приходьку та ректору Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя Олександрю Бойку.

До книги увійшли «Розмисли про Божественну Літургію», а також вперше перекладені українською мовою духовні твори Миколи Гоголя, написані в останнє десятиліття його життя.

Видання розраховане на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться питаннями духовного життя та творчістю Миколи Гоголя.

Зміст

Розмисли про Божественну Літургію	
Слово до читача	4
Передмова	6
Вступне слово	7
Проскомидія	9
Літургія оголошених	31
Літургія вірних	58
Кінцеве слово	119
Духовна проза	
Правило життя у світі	124
Про ті душевні схильності і недоліки наші, які викликають у нас бентежність і заважають нам перебувати у спокійному стані	135
Про гнів	135
Про боязнь, помисливість і невпевненість у собі	144
Про зневіру	148
Про вдячність	156
Нотатки, начерки на окремих листках	159
Труд	164
Молитви, духовний заповіт, передсмертні записи <на 1846 рік>	166
Духовний заповіт	173
Порада сестрам	174
Друзям моїм	175
Рядки, написані за кілька днів до кончини	176
Примітки	177

Слово до читача

Божественна Літургія є центром усього церковного буття й основою духовного життя кожної православної людини. Під час цього богослужіння звершується велике таїнство – перетворення хліба і вина у Тіло й Кров Господні та Причастя вірних.

Таїнство Причастя було встановлене Самим Господом Ісусом Христом на Тайній Вечері: «І коли вони їли, Ісус узяв хліб і, благословивши, переламав і, роздаючи ученикам, сказав: прийміть, споживайте, це є Тіло Моє. І, взявши чашу та воздавши хвалу, подав їм і сказав: пийте з неї всі, бо це є Кров Моя Нового Завіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів» (Мф. 26, 26-28), «це чиніть на спомин про мене» (Лк. 22, 19).

Під час Божественної Літургії, у таїнстві Причастя відбувається відновлення того єдинства між Богом і людьми, яке існувало до гріхопадіння; це наше повернення до втраченого раю. Божественна Літургія робить нас причасниками Воскресіння Христового і спадкоємцями Життя Вічного.

Важливість Літургії для людського спасіння прекрасно усвідомлював і розумів Микола Васильович Гоголь. Його твір «Розмисли про Божественну Літургію» може допомогти сучасній людині, яка, можливо, ще не має церковного досвіду й духовної освіти, зрозуміти сутність цього великого таїнства і всього того, що відбувається під час його звершення.

Достоїнною справою є переклад «Розмислів про Божественну Літургію» українською мовою, яку вдало здійснила Тетяна Михед. Вірю, що ця праця, яку Ви тримаєте у руках, зробить вагомий внесок у духовне просвітництво українського суспільства, допоможе у місіонерському служінні Церкви і відкриє читачеві красу, велич і духовне значення найголовнішого богослужіння Православної Церкви.

Єпископ Чернігівський і Ніжинський Іларіон

РОЗМИСЛИ
ПРО БОЖЕСТВЕННУ
ЛІТУРГІЮ

ПЕРЕДМОВА

Мета цієї книги — показати, в якій повноті й внутрішньому глибокому зв'язку здійснюється наша Літургія, юнакам та людям, ще початкуючим, ще мало ознайомленим з її значенням. З багатьох пояснень, зроблених Отцями та Вчителями, вибрані тут тільки ті, які доступні всім своєю простотою й доступністю, які служать переважно тому, щоб зрозуміти необхідний і правильний вихід однієї дії з іншої *. Намір видавця цієї книги полягає в тому, щоб утвердився в голові читача порядок усього. Він певен, що кожному, хто уважно слідує за Літургією, повторюючи кожне слово, глибоке внутрішнє значення її розкриватиметься саме собою.

---

* Всі інші, котрі б захотіли отримати більш утаємничені й глибокі пояснення, можуть знайти їх у творах патріарха Германа, Єремії, Ніколая Кавасили, Сімеона Солунського, у Старій та Новій Скрижалі, у поясненнях Дмитрієва і, нарешті, в деяких...

ВСТУПНЕ СЛОВО

Божественна Літургія є вічним повторюванням великого, для нас довершеного, подвигу любові. Згорьоване неустроями своїми, людство звідусіль, з усіх кінців світу взивало до Творця свого — й ті, що жили в темряві поганства, й позбавлені Богопізнання — відчуваючи, що порядок і злагодженість у світі можуть бути встановлені тільки Тим, Хто у належному порядку повелів рухатись світам, Ним сотвореним. Звідусіль згорьована твар кликала до свого Творця. Воанням взивало все до Призвідця свого буття, і воання це ще чутніше чулося в устах вибранців та пророків. Передчували й знали, що Творець, прихований у творіннях, постане Сам лицем до людей, — постане не інакше, як в образі того творіння Свого, сотвореного на Його образ і подобу. Втілення Бога на землі уявлялось усім, в

міру того як очищалося розуміння Божества. Але ніде так ясно не говорилося про це, як у пророків богообраного народу. І найчистіше втілення Його від Чистої Диви передчувалося навіть і поганями; однак ніде у такій відчутно видимій ясності, як у пророків.

Волення було почуте: прийшов у світ Той, *Хто світ сотворив*; поміж нас явився в образі чоловіка, як передчували, як передчули і у темній темряві поганства, але не в тому лишень, в якому уявляли Його неочищені помисли — не у гордім блисківі й величі, не як каратель за злочини, не як суддя, що приходить, аби знищити одних і винагородити інших. Ні! Ми відчули Його лагідний поцілунок брата. Звершилось Його появлення образом, що тільки одному Богові властивий, як провіщували Його Божественно пророки, які отримали веління від Бога...

ПРОСКОМНІЯ

Священик, котрий служитиме Літургію, повинен ще звечора тверезіти тілом і духом, повинен примиритися з усіма, повинен пильнувати, щоб не відчув якоїсь неприязні до когось. Коли ж настане час, іде він до церкви; разом з дияконом кланяються вони обидва перед Царськими вратами, цілують образ Спасителя, цілують образ Богородиці, кланяються ликам святих усіх, вклоняються всім людям праворуч і ліворуч, просячи сим поклоном собі прощення у всіх, і входять у вівтар, проказуючи упівголоса псалом: *Увійду в дім Твій і поклонюся храмові святому Твоєму в страсі перед Тобою.* І, наблизившись до престолу, звернені на схід, творять перед ним три земних поклони і цілують на ньому покладене Євангеліє, ніби Самого Господа, що сидить на престолі; цілують потім і саму трапезу

й починають вдягатися в священну одіж, щоб відмежуватися не тільки від інших людей — і від самих себе, щоб нічого не нагадувало іншим звичайного чоловіка, який займається буденними життєвими ділами. І проказуючи упівголоса: *Боже! очисти мене грішного і помилуй мене!* — священник і диякон беруть у руки одіж. Спочатку одягається диякон; попросивши благословення в ієрея, вдягає стихар, підризник блискучого кольору, на знак світлоносного ангельського одягу і як нагадування про непорочну чистоту серця, що має бути невіддільна від сану священства, тому й промовляє при зодяганні його: *Нехай радіє душа моя в Господі, бо Він одягнув мене в ризу спасіння й одежею радощів зодягнув мене; немов на жениха, поклав на мене вінець і, як невісту, приоздобив мене красою.* Потім бере, поцілувавши, ора́р, вузьку довгу стрічку, приналежність дияконського звання, котрим подає він знак до початку кожної відправи

церковної, закликаючи народ до молитви, співців до співу, священника до священнодійства, себе до ангельської швидкості і готовності до служіння. Бо звання диякона подібне до звання ангела на небі, й самою цією на ньому зодягнуеною тонкою стрічкою, що розвивається, наче легке крило, і швидким ходінням своїм по церкві зображує він, за словами Золотоустого, ангельський політ. Стрічку цю, поцілувавши, він кладе на плече. Потім одягає він поручі, або нарукавники, що стягуються на самому зап'ястку його руки, надаючи більшої свободи й вправності при відправленні наступних священних дій. Надягаючи їх, роздумує про всетворчу, сприятливу всюди силу Божу і, одягаючи на праву, промовляє він: *Правиця Твоя, Господи, прославилася силою; права рука Твоя, Господи, знищила ворогів, і величністю слави Своєї Ти погубив супротивників.* Одягаючи на ліву руку, роздумує про себе, як про творіння рук Божих, і молить Того,

який його сотворив, аби керував ним верховним, вищим Своїм керуванням, говорячи так: *Руки Твої сотворили мене й укріпили мене. Врозуми мене, і заповідей Твоїх навчуся!*

Священик одягається таким же чином. Спочатку благословляє та одягає стихар, супроводжуючи се тими ж словами, якими супроводжував і диякон; але, після стихаря, зодягає вже не простий орар на одне плече, а такий, що, покривши обидва плеча та обійнявши шию, з'єднується обома кінцями на грудях його і так спадає до самого низу його одягу, знаменуючи сим поєднання в його посаді двох посад — ієрейської та дияконської. І зветься він уже не орар, а епитрахиль, і самим одяганням своїм знаменує проливання з висот благодаті на священиків, тому й супроводжується це величними словами Писання: *Благословенний Бог, що зливає благодать Свою на священиків Своїх, як миро на голові, що спливає на бороду, бороду Аарона, що спливає*

на краї одежі його. Потім надягає поручі на обидві руки свої, супроводжуючи тими ж словами, що й диякон, і оперізує себе поясом поверх підризника та епитрахилі, аби не завжала ширина одежі при відправленні священнодійств та аби сим підперізуванням виразити готовність свою, бо підперізується чоловік, готуючись у дорогу, беручись до діла і подвигу: підперізується і священник, стаючи на дорогу небесного служіння, і дивиться на пояс свій, як на міць сили Божої, що його зміцнює, тому й промовляє: *Благословенний Бог, що перепоясує мене силою і вчиняє бездоганною мою дорогу, що скріплює ноги мої, немов у оленя, і на висотах ставить мене, тобто в домі Господньому. Коли ж він наділений при цьому званням вищим ієрейства, то привішує до стегна свого чотирикутний набедреник одним з чотирьох кінців його, котрий знаменує духовний меч, усепереможну силу Слова Божого, що звіщає вічне ратоборство, яке чекає*

у світі на людину, — ту перемогу над смертю, яку здобув перед цілим світом Христос, щоби ратоборствував бадьоро безсмертний дух людини проти тління свого. Тому й вигляд має могутньої зброї сей набедреник; привіщується на поясі біля стегон, де сила у чоловіка, тому й супроводжується закликами до Самого Господа: *Припояси меч Твій до стегна Твого, Сильний, красою Твоєю і добротою Твоєю, і натягни лук, і наступай, і пануй задля істини, і лагідності, і правди, і поведе Тебе до перемоги правиця Твоя.* Наприкінці зодягає ієрей фелонь, верхню всепокриваючу одіж, в ознаменування верховної всепокриваючої правди Божої, та супроводжує сими словами: *Священики Твої, Господи, зодягнуться в праведність, і преподобні Твої вельми радітимуть.* І зодягнений так у знаряддя Божі, священик постає вже іншим чоловіком: яким би він не був сам по собі, як би мало був гідний свого звання, але дивляться на нього всі

присутні у храмі, як на знаряддя Боже, в якому діє Дух Святий. Як священник, так і диякон, омивають обидва руки, промовляючи псалом: *Умию між невинними руки мої і обійду жертвовник Твій*. Кладучи по три поклони у супроводі слів: *Боже! очисти мене, грішного і помилуй*, постають омиті, просвітлені, подібно до сяючої одежі своєї, не маючи в собі подібного до інших людей, а подібні скоріше до сяючих видінь, ніж до людей.

Диякон нагадує про початок священнодійства словами: *Благослови, владико!* І священник починає словами: *Благословенний Бог наш завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні*, приступає до бічного жертвовника. Вся ця частина служіння полягає в приготуванні потрібного для служіння, тобто у відділенні від приношень, або хлібів-просфор, того хліба, який повинен на самому початку утворити Тіло Христове, а потім перемінитися в нього.

Позаяк вся Проскомидія є ні чим іншим, але тільки приготуванням до самої Літургії,

то й поєднала з нею церква спомин про раннє життя Христа, що було приготуванням до Його подвигів у світі. Вона звершується вся у вівтарі, за зачиненими дверима, за закритою завісою, незримо для народу, так, як і все раннє життя Христа проминало незримо для народу. Для молільників же читаються в цей час часи — зібрання псалмів і молитов, які читалися християнами у чотири важливі для християн години дня: час перший, коли починався для християн ранок, час третій, коли зійшов Дух Святий, час шостий, коли Спаситель світу розіп'ятий був на хресті, час дев'ятий, коли Він віддав дух Свій. Позаяк нинішній християнин, через брак часу і безупинні відволікання, не може відбувати ці моління в означені часи, для того вони з'єднані й читаються тепер.

Приступивши до бічного жертовника, або приношення, що знаходиться в заглибленні стіни, знаменуючи древню бічну комору храму, ієрей бере з них одну з просфор з тим,

щоб вийняти ту частину, яка стане потім тілом Христовим — середину з печаттю, ознаменовану іменем Ісуса Христа. Так він сим вилученням хліба з хліба знаменує вилучення тіла Христа з тіла Діви — народження Безтілесного в тілі. І, роздумуючи, що народжується Той, хто приніс в жертву Себе за весь світ, пов'язує неодмінно думку про саму жертву й принесення і дивиться на хліб, як на агнця, якого приносять в жертву, на ніж, яким повинен вилучити, як на жертovníй, котрий має вигляд копія, нагадуючи про копіє, яким було проколене на хресті Тіло Спасителя. Не супроводжує він тепер своїх дій ні словами Спасителя, ні словами свідків, що були сучасниками подій, не спрямовує себе у минуле, — у той час, коли звершилось се принесення в жертву: це ще попереду, в останній частині Літургії; і до цього він звертається здалеку прозріливою думкою, тому й супроводжує все священнодійство словами пророка Ісаї, який здалеку,

з темряви віків, пророчо побачив чудне народження, жертвопринесення й смерть і провістив про те з ясністю незабгненою. Встромлюючи копіє у правий бік печаті, промовляє слова Ісаї: *Як агнця, на заколення ведено Його*; встромляючи потім копіє у лівий бік, промовляє: *І, як агнець непорочний перед тим, що стриже його, безголосий, так і Він не відкриває уст своїх*; встромлюючи потім копіє в горішній бік печаті: *Був осуджений за Своє смирення (у смиренні Його суд над ним відбувся)*. Встромивши потім у нижній бік, промовляє слова пророка, який замислився над чудним походженням засудженого Агнця, — слова: *Але про рід його хто оповістить?* І піднімає потім копієм вирізану середину хліба, промовляючи: *бо візьметься від землі життя Його*; і накреслює хрестоподібно, на ознаменування хресної смерті Його, на ньому знак жертвопринесення, за яким він потім розріжеться під час священнодійства, промовляючи: *При-*

носиться в жертву Агнецъ Божий, що бере гріх світу ради життя світу і спасіння. Й обернувши потім хліб печаттю вниз, а вийнятою частиною наверх, у подобі агнця, що приноситься в жертву, встромляє копіє у правий бік, на згадку, разом з заколенням жертви, проколення ребра Спасителя, здійснене списом воїна, що стояв під хрестом, і промовляє: *Один із воїнів копієм бік Його проколов, і зараз потекла кров і вода. І той, хто бачив, засвідчив, і правдиве свідчення його.* І слова ці служать разом з тим знаком дияконів для вливання у Святу Чашу вина й води. Диякон, що досі дивився благоговійно на все здійснюване ієреєм, то нагадуючи йому про початок священнодійства, то промовляючи про себе: *Господу помоли- мось!* при кожній його дії, врешті вливає вино й воду в Чашу, поєднавши їх разом і попросивши благословення в ієрея. Таким чином готуються і вино, і хліб, щоби перемінитися потім під час величного священнодійства наступного.

І на виконання обряду первісної Церкви й святих перших християн, які згадували завжди, розмислюючи про Христа, про всіх тих, котрі були близькі Його серцю виконанням Його заповідей і святістю життя свого, приступає священник до інших просфор, щоби, вийнявши з них частини на спомин про них, покласти на тому ж дискосі біля того ж Святого Хліба, що зображує Самого Господа, бо й самі вони палали бажанням бути всюди зі своїм Господом. Взявши в руки другу просфору, виймає він з неї часточку на спомин Пресвятої Богородиці і кладе її по правому боці Святого Хліба, промовляючи з псалму Давида: *Стала Цариця праворуч тебе, в ризи позолочені одягнена, прикрашена.* Потім бере третю просфору, на спомин святих, і тим же копієм виймає з неї дев'ять часточок, поклавши їх у три ряди, по три в кожному. Виймає першу часточку в ім'я Іоанна Хрестителя, другу в ім'я пророків, третю в ім'я апостолів і сим завершує перший

ряд і чин святих. Затим виймає четверту часточку в ім'я святих отців, п'яту в ім'я мучеників, шосту в ім'я преподобних і богоносних отців і матерів і завершує сим другий ряд і чин святих. Потім виймає сьому часточку в ім'я чудотворців і безсрібників, восьму в ім'я Богоотців Йоакима та Анни та святителя, в чию пам'ять звершується Літургія; дев'яту в ім'я Іоанна Золотоустого чи Василя Великого, залежно від того, кому з них правиться того дня служба, і завершує цим третій ряд і чин святих, і кладе всі дев'ять вийнятих часточок на святий дискос біля Святого Хліба з лівого його боку. І Христос являється поміж Своїх найближчих, Він, що в святих перебуває, стає видимим серед святих Своїх — Бог між богів, людина поміж людей. І приймаючи в руки четверту просфору на спомин усіх живих, священник виймає з неї часточки в ім'я імператора, в ім'я синоду й патріархів, в ім'я всіх, де б не жили, православних християн і, врешті,

в ім'я кожного з них поіменно, кого забажає пом'янути, про кого просили його пом'янути. Затим бере ієрей останню просфору, виймає з неї часточки на поминання всіх померлих, просячи в той же час про відпущення їм гріхів їхніх, починаючи з патріархів, царів, засновників храму, архієрея, який його святив, якщо він уже перебуває серед померлих, і до останнього з християн, виймаючи окремо в ім'я кожного, про кого його просили, чи в ім'я кого він сам забажає вийняти. На завершення ж усього просить і собі відпущення в усьому і також виймає часточку за себе самого, і всіх їх покладає на дискос біля того ж Святого Хліба попід ним. Таким чином, навколо сього хліба, сього Агнця, що зображає Самого Христа, зібрана вся Церква Його, і та, що торжествує на небесах, і та, що воює тут. Син Людський являється між людей, заради котрих Він перейняв людське тіло і став людиною. Узявши губку, священник обережно збирає нею всі крихточки

на дискос, щоби нічого не пропало зі Святого Хліба і все б пішло на утвердження.

І відійшовши від жертovníка, вклоняється ієрей, як би він вклонявся самому втіленню Христовому, і вітає в цьому виді хліба, що лежить на дискосі, появу Небесного Хліба на землі, і вітає Його кадінням фіміаму, поблагословивши попередньо кадило і читаючи над ним молитву: *Кадило Тобі приносимо, Христе Боже наш, як приємні пахощі духовні; Ти ж прийми його в наднебесний Свій жертovníк, пошли нам благодать Пресвятого Твого Духа.*

І весь переноситься думкою ієрей у час, коли звершилося Різдво Христове, повертаючи минуле у сучасність, і дивиться на той бічний жертovníк, як на таємничий вертеп, в який перенеслося на той час Небо на землю: Небо стало вертепом, і вертеп — Небом. Покадивши звіздицю, дві золоті дуги з зіркою вгорі, та поставивши її на дискосі, дивиться на неї, як на зірку, що світила над Немовлям,

промовляючи слова: *І прийшла зоря і стала над тим місцем, де було Дитя; на Святий Хліб, що відділений для жертвопринесення — наче на новонароджене Немовля; на дискос — наче на ясла, в яких лежало Немовля; на покрови — наче на пелени, що покривали Немовля. І покадивши перший покрівець, покриває ним Святий Хліб з дискосом, промовляючи псалом: *Господь воцарився, у величність зодягнувся... і т. д.*, — псалом, в якому співається дивна велич Господня. І покадивши другий покрівець, покриває ним Святу Чашу, промовляючи: *Милість Твоя, Христе, вкрила небеса і хвали Твої повна земля. І взявши потім великий покров, що зветься святий воздух, покриває ним і дискос, і Чашу разом, закликаючи Бога покрити нас покровом крила Свого. І відійшовши від жертovníка, вклоняються обидва Святому Хлібові, як вклонялись пастирі-царі новонародженому Немовляті, і кадить перед вертепом, зображуючи в цьому кадинні ті**

пахощі ладану й смирни, котрі були принесені разом з золотом мудрецями.

Диякон, як і раніше, уважно присутній у діях ієрея, то промовляючи щораз: *Господу помолимось*, то нагадуючи йому про початок самої дії. Врешті приймає з рук його кадильницю і нагадує йому про молитву, котру належить піднести до Господа за ці для Нього приготовані Дари, словами: *За приготовані Чесні Дари Господові помолімося!* І священик приступає до молитви. Хоча Дари ці є лише приготовані до самого принесення, але оскільки відтепер ні на що інше вже не можуть бути вжиті, то й читає священик для себе одного молитву, просячи про прийняття сих принесених до майбутнього принесення Дарів. І у таких словах його молитва: *Боже, Боже наш, Ти, що послав Небесний Хліб, поживу для всього світу, Господа нашого і Бога Ісуса Христа, Спасителя, Визволителя і Доброчинця, що благословляє і освячує*

нас, Сам благослови принесення оце і прийми його в наднебесний Твій жертовник. Пом'яни, як Благий і Чоловіколюбце, тих, що принесли, і тих, за кого принесено; і нас неосудними збережи в священнодіянні Божественних Таїн Твоїх. І творить, одразу після молитви, відпуст Проскомидії; а диякон кадить жертовник і потім хрестоподібно святу трапезу. Розмислюючи про земне народження Того, Хто народжений перед усіма віками, присутній всюди і повсюдно, промовляє упівголоса: у гробі плоттю, у пеклі ж з душею, як Бог, в раю ж із розбійником, і на престолі був єси, Христе, з Отцем і Духом, все наповняючи, Неописаний. І виходить з вівтаря з кадильницею в руці, щоб наповнити пахощами всю церкву і привітати всіх, що зібралися на Святу Трапезу Любові. Кадіння це звершується завжди на початку служби, як і в житті буденному всіх древніх східних народів зустрічали кожного гостя умиванням та

пахощами. Звичай цей перейшов цілком на цю гостину небесну — на Тайну Вечерю, що має назву Літургії, в котрій так дивно поєдналося служіння Богові разом з дружнім частуванням усіх, приклад якого дав Сам Спаситель своїм служінням і умиванням ніг. Покадивши і поклонившись усім однаково, і багатому, і бідному, диякон, як слуга Божий, вітає їх усіх, як наймиліших гостей Небесного Господаря, кадить і вклоняється в той же час і образам святих, бо й вони гості, що прийшли на Тайну Вечерю: у Христі всі живі і з Ним нероздільні. Приготувавши, наповнивши пахощами храм і, повернувшись опісля знову до вівтаря і знову покадивши його, кладе, врешті, кадилицю вбік, підходить до ієрея, і обидва разом стають перед святим престолом.

Ставши перед святим престолом, священник і диякон тричі кланяються і, готуючись починати священнодійство Літургії, взивають до Духа Святого, бо все служіння їхнє повинно

бути духовним. Дух — учитель і наставник молитви: бо про що нам молитися, як слід ми не знаємо, говорить апостол Павло: але Сам Дух заступається за нас волюваннями невимовними. Молячи Святого Духа, аби вселився в них і, вселившись, очистив їх для служіння, і священник, і диякон двічі проказують пісню, якою привітали ангели Різдво Ісуса Христа: *Слава в вишніх Богу, і на землі мир, у людях благовоління*. І услід за цією піснею відслоняється церковна завіса, котра відслоняється тільки тоді, коли слід піднести думку молільників до вищих горніх предметів. Тут відкриття горніх дверей знаменує, згідно з піснею ангелів, що не всім було відкрите Різдво Христове, що дізналися про нього тільки ангели на небесах, Марія з Йосифом, волхви, що прийшли поклонитися, та здалека сповіщали про нього пророки. Священник і диякон промовляють упівголоса: *Господи! відкрий уста мої - і уста мої сповістять хвалу Твою*.

Священик цілує Євангеліє, диякон цілує святу трапезу і, схиливши голову свою, нагадує так про початок Літургії: трьома перстами піднімає ора́р свій і мовить: *Прийшов час, щоб служити Господеві: благослови, владико! І благословить його священик словами: Благословенний Бог наш завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні. І розмислює диякон про наступне служіння, в якому повинен уподібнитись до ангельського літання — від престолу до народу і від народу до престолу, збираючи всіх в єдину душу, і бути, так би мовити, святою збуджуючою силою, і відчуваючи негідність свою до такого служіння, — молить смиренно ієрея: *Помолися за мене, владико! — Нехай направить Господь стопи твої! —* йому відповідає на це ієрей. *Пом'яни мене, владико святий! — Нехай пом'яне тебе Господь у Царстві Своєму завжди, і нині, і повсякчас, і на віки вічні. Тихо й підбадьореним голосом диякон мовить: а́мінь,**

і виходить з вівтаря північними дверима до народу. І, зійшовши на амвон, що знаходиться навпроти царських врат, повторює ще раз про себе: *Господи! відкрий уста мої - і уста мої сповістять хвалу Твою; і, обернувшись до вівтаря, звертається ще раз до ієрея: Благослови, владико! З глибин святилища виголошує на те ієрей: Благословенне Царство... — і Літургія починається.*

ЛІТУРГІЯ ОГОЛОШЕНИХ

Друга частина Літургії називається Літургією оголошених. Як перша частина, Проскомидія, відповідала ранньому життю Христа, Його Різду, яке було відкрите тільки ангелам та деяким людям, Його дитячим літам та перебуванню в сокровенній невідомості до часу появи у світі, — так друга відповідає Його життю в світі між людьми, котрих огласив Він словом істини. Називається вона Літургією оголошених ще й тому, що в перші літа християн до неї допускалися й ті, котрі тільки готувались бути християнами, ще не прийняли св. Хрещення і перебували в числі оголошених. До того ж сам образ її священнодій, складаючись з читань пророків, Апостола і Святого Євангелія, вже є переважно оголошенням.

Ієрей починає Літургію виголосом із глибин вітваря: *Благословенне Царство Отця, і*

Сина, і Святого Духа... Позаяк через утілення Сина стало світові очевидно ясним Таїнство Трійці, то саме тому троїчний виголос передує і сяє перед початком кожної дії, і молільник, відкинувши все земне, повинен з першого разу поставити себе у Царство Трійці.

Стоячи на амвоні, лицем до царських врат, зображуючи собою ангела, побудника людей до моління, піднявши трьома перстами правиці вузьку стрічку, — подобу ангельського крила, — диякон закликає молитися увесь народ, який прийшов, тими ж самими молитвами, котрими незмінно від апостольських часів молиться Церква, починаючи з моління за мир, без котрого неможливо молитись. Зібрання молільників, поклавши на себе знамено хреста, прагнучи перетворити свої серця в суголосно настроєні струни органу, по яких має ударяти кожен заклик диякона, вигукує подумки разом з хором співців: *Господи, помилуй!*

Стоячи на амвоні, тримаючи молитовний

орар, який зображує підняте крило ангела, що спонукає людей до молитви, закликає диякон молитися: за небесний мир і спасіння душ наших, за мир усього світу, добрий стан Святих Божих Церков і з'єднання всіх; за святий храм і тих, хто входить у нього з вірою, побожністю й страхом; за государя, синод, начальство духовне і світське, палати, військо, за місто, за обитель, в якій правиться Літургія, за добре поліття, за врожай плодів земних, за часи мирні; за тих, хто у морі, подорожніх, недужих, знеможених, поневолених і за спасіння їх; за визволення нас від усякої скорботи, гніву й нужди. І, збираючи все цією всеохоплючою низкою молінь, що називається великою екстенією, на кожен її окремий заклик, зібрання молільників просить разом з хором півчих: *Господи, помилуй!*

На знак безсилля наших молінь, яким бракує душевної чистоти та небесного життя, закликає диякон, — згадуючи тих, котрі вміли

краще за нас молитися, — віддати самих себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові. У бажанні щирою віддати самих себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові, як вміли це робити разом з Богоматір'ю святита найкращі з нас, відповідає вся церква сукупно з ликом: *Тобі, Господи!* Низку молінь завершує диякон троїчним славословенням, що, як всесильна нитка, проходить крізь усю Літургію, починаючи й закінчуючи всяку її дію. Зібрання молільників відповідає ствердно: *Амінь! Хай так буде!* Диякон сходить з амвону; починається спів антифонів.

Антифони — це протигласники, пісні, вибрані з псалмів, які пророчо зображують пришествя у світ Сина Божого, — співаються наперемінно обома ликами на обох криласах; вони замінили у скороченому вигляді попередні довші псалмоспіви.

Поки триває спів першого антифону, священник молиться у вівтарі тихою молитвою; а

диякон стоїть у молитовній позі перед іконою Спасителя, піднявши орар трьома перстами руки. Коли ж закінчиться спів першого антифону, сходить він знову на амвон закликати зібрання молільників словами: *Ще і ще Господеві помолімся!* Зібрання молільників відповідає: *Господи, помилуй!* Звернувши погляд до ликів святих, диякон нагадує згадати знову Богоматір і всіх святих, віддати самих себе, і один одного, і все життя Христу Богові. Зібрання взиває: *Тобі, Господи!* Троїчним славословленням завершує він. Ствердний *амінь* виголошує вся церква. Слідує спів другого антифону.

Протягом другого антифону священник у вівтарі молиться про себе. Диякон стає знову в молитовній поставі перед іконою Спасителя, тримаючи молитовний орар трьома перстами руки; по закінченні ж співу сходить він знову на амвон і звертається до ликів святих, закликаючи, як і раніше, словами: *В мирі Господеві помолімся!* Зібрання взиває: *Господи*

<помилуй! Диякон закликає:> Заступи, помилуй, спаси і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю. Зібрання взиває: Господи, помилуй! Звівши очі на лики святих, диякон продовжує: Пресвяту, Пречисту, Преблагословенну, Славну Владичицю нашу Богородицю з усіма святими пом'янувши, самі себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо. Зібрання взиває: Тобі, Господи! Троїчним славословленням закінчується моління; ствердним амінь відповідає вся церква; диякон сходить з амвону. А священик у закритому вівтарі молиться внутрішньою молитвою; вона — у сих словах: Ти, що дарував нам ці спільні й суголосні молитви! Ти, що обіцяв вволити прохання двох або трьох, що згодяться в ім'я Твоє! сам і нині прохання рабів Твоїх на пожиток сповни, подаючи нам і в теперішньому віці пізнання Твоєї істини, а в майбутньому даруй життя вічне!

З криласу голосно виголошуються блаженства, які звіщають у теперішньому віці пізнання істини, а в майбутньому вічне життя. Зібрання молільників, взиваючи покликом розсудливого розбійника, що волав до Христа на хресті: *У Царстві Твоїм пом'яни нас, Господи, коли прийдеши у Царство Твоє*, повторює слідом за читцем ці слова Спасителя:

Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне — не ті, що горді, не ті, що підносять свій розум.

Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться — ті, що більше плачуть від своїх недосконалостей і гріхів, ніж від кривд і образ, яких зазнали.

Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю — ті, що не мають гніву супроти когось, всіх прощають, люблять і зброя яких — всеперемагаюча лагідність.

Блаженні голодні та спрагли справедливості, бо вони наситяться — ті, що праг-

нуть небесної правди, бажають відновити її спочатку в самих собі.

Блаженні милосердні, бо вони помилувані будуть — ті, що співчують кожному братові, в кожному, хто просить, бачать Самого Христа, який за нього просить.

Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать — як у чистому дзеркалі спокійної води, не забрудненої ні піском, ні тванню, віддзеркалюється чисто небесний звід, так і у дзеркалі чистого серця, не забрудненому пристрастями, уже немає нічого людського, і образ Божий в ньому відображається лишень.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться — подібно до Самого Сина Божого, який приходив на землю з тим, аби внести мир у наші душі, так і ті, що приносять мир і примирення в доми — істинні Божі сини.

Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне — ті, що вигнані за

звіщення правди не одними вустами, але духмяністю всього свого життя.

Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та виговорювати всяке лихо на вас, обмовляючи, Мене ради. Радійте і веселіться, бо нагорода ваша велика на небах — велика, бо заслуга їхня потрійна: перша — що вже самі по собі вони були невинні та чисті; друга — що, як чисті, були обмовлені; третя — що, обмовлені, раділи, що терпіли за Христа.

Зібрання молільників зворушливо повторює слідом за читцем ці слова Спасителя, які звістили, кому можна очікувати та сподіватися вічного життя у майбутньому віці, котрі істинними царями світу, спадкоємцями і співучасниками Небесного Царства.

Тут урочисто відкриваються царські врата, наче врата самого Царства Небесного, і перед очима зібрання постає сяючий престол, немов оселя Божої слави і верховне училище, звідки приходить до нас пізнання істи-

ни і звіщається вічне життя. Приступивши до престолу, священник і диякон знімають з нього Євангеліє і несуть його до народу не через царські врата, але позад вівтаря бічними дверима, що нагадують двері у тій бічній кімнаті, з якої у давні часи виносились книги на середину храму для читання.

Зібрання молільників дивиться на Євангеліє, яке несуть у руках смиренні служителі Церкви, як на Самого Спасителя, що вперше виходить на діло Божественної проповіді: виходить Він вузькими північними дверима, начебто невідомий, на середину храму, аби, показавшись усім, повернутись до святилища через царські врата. Служителі Божі посеред храму зупиняються; обидва схиляють голови. Ієрей молиться таємною молитвою, щоб Той, що встановив на небесах воїнство ангелів і чини небесні на служіння слави Своєї, звелів тепер цим самим силам і ангелам небесним, які служать нам, звершити разом з ними вхід у

святилище. А диякон, вказуючи молитовним орарем на царські двері, говорить йому: *Благослови, владико, святий вхід!* — *Благословенний вхід святих Твоїх, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні!* — проголошує на це ієрей. Даючи поцілувати йому Святе Євангеліє, диякон несе його у вівтар; але у царських вратах зупиняється і, піднісши його в руках своїх, виголошує: *Премудрість!* — знаменуючи сим, що Слово Боже, Його Син, Його Вічна Премудрість благовістилась світові через Євангеліє, яке він тепер підніс у своїх руках. І відразу за тим виголошує: *Прости!* — тобто випряміться, позбавтесь лінощів, неуважного стояння. Зібрання молільників, піднісшись духом, разом з хором взиває: *Прийдіте, поклонімося і припадім до Христа! Спаси нас, Сину Божий, співаємо Тобі: Аллилуя!* У єврейському слові *аллилуя* виражено: Господь йде, хвалить Господа; але позаяк, за сутністю священної мови, в слові *йде* міститься і сучас-

не, і майбутнє, тобто; йде Той, що прийшов і що знову прийде, то, знаменуючи відвічний хід Божий, це слово **алилуя** вживається кожного разу в тих священнодійствах, коли Сам Господь приходить до народу в образі Євангелія чи Дарів Святих.

Євангеліє, що звістило Слово Життя, покладається на престоли. На криласах лунають або пісні на честь свята того дня, або ж хвалебні тропарі й гімни на честь святого, якого день почитає Церква за те, що він уподібнився тим, кого поіменував Христос у прочитаних блаженствах, і що живим прикладом власного життя показав, як злетіти слідом за ним до життя вічного.

По закінченні тропарів надходить час Трисвятого співу. Попросивши на нього в ієрея благословення, диякон показується у царських вратах і, повівши орарем, подає знак співцям. Урочисто-гучно оглашає всю церкву Трисвятий спів, що складається з потрійного заклик

до Бога: *Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас!* Закликом: *Святий Боже* звіщає Трисвята пісня Бога Отця; закликом: *Святий Кріпкий* — Бога Сина; *Його* силу, *Його* творче Слово; закликом *Святий Безсмертний* — *Його* безсмертну думку, вічно живу волю Бога Духа Святого. Тричі співці підносять сей спів, щоб чули всі, що з вічним перебуванням Бога перебувало в Ньому вічне перебування Трійці, і не було часу, щоби у Бога не було Слова, і щоби в Слові *Його* зменшувався Дух Святий. *Словом Божим* небеса створилися, і *Духом уст Його* вся сила їх, говорить пророк Давид. Кожен із присутніх, усвідомлюючи, що і в ньому, як у подобі Божій, є та сама троїстість, є Він Сам, *Його* Слово та *Його* Дух, або думка, що рухає слово, але що людське *його* слово безсиле, виливається марно й не творить нічого, а дух *його* належить не *йому*, бо залежить від усіх сторонніх вражень і тільки з підне-

сенням його самого до Бога те і друге набуває в ньому сили: в слові відображається Боже Слово, в дусі — Дух Божий, і образ Троїчного Творця відбивається у творінні, й творіння стає подібним Творцеві, — усвідомлюючи все це, кожен, хто чує Трисвятий спів, молиться внутрішньо за себе, щоби Бог Святий, Кріпкий і Безсмертний, очистив його всього, обрав його Своїм храмом і оселею, і тричі повторює про себе: *Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас!* Священик у вівтарі, молячись внутрішньою молитвою за прийняття цього Трисвятого співу, тричі вклоняється перед престолом і тричі повторює про себе: *Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний!* І, подібно до нього, повторивши про себе тричі ту саму Трисвяту пісню, диякон тричі вклоняється разом з ним перед святим престолом.

І, зробивши поклони, відходить ієрей на горне місце, наче у глибину Богознання, звідкіля

відкрилася нам таїна Пресвятої Трійці, наче у те велично-піднесене місце, де Син перебуває в лоїі Отчому єдністю Духа Святого. І сходженням своїм зображує ієрей сходження Самого Христа разом з тілом у лоно Отче, що закликає людину також прагнути до лона Отчого, — відродження, яке прозрів здалеку пророк Даниїл, котрий бачив у високому видінні своєму, як Син Людський дійшов навіть до Ветхого днями. Ієрей іде поважним кроком, мовлячи: *Благословенний, хто йде в ім'я Господнє*, і на заклик диякона: *Благослови, владико, горній престол*, благословляє його, промовляючи: *Благословенний Ти на престолі слави Царства Твого, що сидиш на херувимах, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні*. І сідає на горньому місці біля сидіння, призначеного для архієрея. Звідси, як Божий апостол і його намісник, звернений обличчям до народу, готується він слухати наступні читання апостольських послань, — сидячи, зображує самим сидінням своїм свою рівність з апостолами.

Читець, з «Апостолом» у руці, виходить на середину храму. Виголосом: **будьмо уважні!** закликає диякон усіх присутніх до уваги. Священик посилає з глибини вівтаря і читцеві, і присутнім побажання миру; зібрання молільників відповідає священику тим же. Але позаяк служіння його повинно бути духовним, подібно до служіння апостолів, котрі промовляли не свої слова, але Сам Дух Святий ворухив їхніми вустами, то не кажуть: *мир тобі*, але: *духові твоєму*. Диякон виголошує: **Премудрість!** Голосно, виразно, щоб кожне слово було чуто всім, починає читець; уважно, серцем відкритим, душею спраглою, розумом, що шукає внутрішнього смислу прочитаного, слухає зібрання, бо читання Апостола слугує щаблем та драбиною до кращого розуміння читання євангельського. Коли читець закінчить читання, ієрей виголошує йому з вівтаря: *мир тобі*. Лик відповідає: *і духові твоєму*. Диякон виголошує: **Премудрість!** Лик гримить: *алилуя*, що

вістує наближення Господа, який іде говорити до народу вустами Євангелія.

З кадьницію в руці йде диякон наповнити пахощами храм, до зустрічі прийдешнього Господа, нагадуючи кадьням про духовне очищення душ наших, з яким повинні ми слухати благодатне слово Євангелія. Священик у вівтарі молиться таємною молитвою, щоби засяло у серцях наших світло Божественної розсудливості й відкрились би наші духовні очі до розуміння євангельських проповідувань. Про сяяння того ж світла у серцях своїх молиться тихо зібрання, приготавляючи себе до слухання. Попросивши благословення в іерея, отримавши від нього у напучення: *Бог молитвами всесвятого, всехвального апостола і євангеліста (називається його ім'я) нехай дасть тобі слово благовістити силою великою для сповнення Євангелія, Возлюбленого Сина Свого, Господа нашого Ісуса Христа*, диякон сходить на амвон, несучи поперед себе світильник, що знаменує всепро-

свічує світло Христове. Священик у вівтарі виголошує до зібрання: *Премудрість! Прості, вислухаймо Святого Євангелія! Мир усім!* Лик відповідає: *і духові твоєму.* Диякон починає читання.

Побожно схиливши голови, немовби слухаючи Самого Христа, що говорить з амвону, всі стараються прийняти серцями зерно Святого слова, котре вустами служителя сіє Сам Сівач Небесний — не тими серцями, які уподібнив Спаситель до землі при дорозі, на котру хоч і падають зерна, але тут же його викрадають птахи — злі помисли, що налітають; — не тими також серцями, котрі уподібнює Він до каменистого ґрунту, тільки зверху прикритому землею, котрі хоч і охоче приймають слово, але слово не пускає глибоко коріння, бо немає глибини сердечної; — і не тими також серцями, котрі уподібнює Він до занедбаної землі, яку глушить терня, на котрій хоч дає зерня сходи, але швидко виростають разом з ними терни —

терни трудів і турбот доби, терни спокус, незліченні зваби світського вбивчого життя з його оманливими принадами, глушать сходи, що заледве зійшли — і зерно залишається без плоду; — але тими сприйнятливими серцями, які уподібнює Він до доброго ґрунту, що дає плоди — одне у сто, одне у шістдесят, одне у тридцять, — котрі все, прийняте в себе, вийшовши з церкви, повертають у домах, у родині, на службі, в труді, в дозвіллі, у розвагах, з людьми у бесідах і на самоті. Словом, кожен вірний прагне бути тим, і слухачем і виконавцем одночасно, котрого обіцяє Спаситель уподібнити до мужа мудрого, який будує храм не на піску, а на камені, так що, коли б тут же, по виході з церкви настигли його дощі, ріки й вихори усіх нещасть, його духовний храм залишився б непорушний, наче твердиня на камені. По закінченні читання священник у вівтарі вістує дияконові: *Мир тобі, що благовістуєш.* Піднісши голови, всі присутні

з почуттям вдячності промовляють разом з дияконом: *Слава Тобі, Боже наш! Слава Тобі!* Священик, що стоїть у царських дверях, приймає від диякона Євангеліє і покладає його на престол, як Слово, що вийшло від Бога і до Нього ж повернулося. Вівтар, який представляє найвище горне житло, ховається від очей — врата царські зачиняються, горні двері заслоняються, знаменуючи, що немає інших дверей до Царства Небесного, крім відкритих Христом, що з Ним тільки можна увійти в них: *Я — двері.*

Тут, як велося у часи перших християн, було місце проповіді; слідувало пояснення й тлумачення прочитаних Євангелій. Але позаяк проповідь у нинішній час говорить-ся по більшості на інші тексти і, таким чином, не може бути поясненням прочитаного Євангелія, то, щоб не порушити стрункого порядку і зв'язку священної Літургії, вона переноситься на кінець.

Представляючи ангела, побудника людей до молінь, диякон іде на амвон, щоб закликати зібрання до молінь ще сильніших та ревніших. *Промовмо всі з усієї душі і з усієї мислі нашої, промовмо!* — закликає він, піднімаючи трьома перстами молитовний орар; і спрямовуючи моління від усіх помислів, усі вигукують: *Господи, помилуй!* Підсилюючи моління потрійним закликом про помилування, диякон закликає знову молитися за всіх людей, що знаходяться на усіх щаблях звань і посад, починаючи з вищих, де найважче чоловікові, де йому найбільше перешкод і де йому потрібніша допомога від Бога. Кожен із зібрання, знаючи, наскільки благоденство багатьох залежить від того, коли вища влада виконує чесно свої обов'язки, молиться посилено за те, щоби Бог їх врозумив, і наставив виконувати чесно своє завдання, і кожному дав би сили пройти чесно своє-земне поприще. За це моляться всі ревно, проказуючи вже не один раз: *Господи, поми-*

луй! — але три рази. Вся низка цих молінь називається усильною ектенією, або ектенією посиленого благання, і священник у вітварі перед престолом молиться ревно за прийняття загальних посиленних молінь, і сама молитва його називається молитвою посиленого благання.

І якщо цього дня станеться якесь приношення за покійних, тоді слідом за усильною ектенією правиться ектенія за спочилих. Тримаючи орар трьома перстами руки, закликає диякон молитися за упокій душ Божих рабів, котрих усіх називає поіменно, щоби Бог простив їм усяке прогрішення, вільне і невольне, щоби оселив їхні душі там, де праведні спочивають. Тут кожен із присутніх поминає всіх близьких своєму серцю спочилих і промовляє про себе три рази на кожний заклик диякона: *Господи, помилуй!* — молячись ревно і за своїх, і за всіх спочилих християн. *Милості Божої,* — промовляє диякон: *Небесного Царства і відпущення гріхів їх у Христа, Безсмертно-*

го Царя і Бога нашого, просім! Зібрання кличе з хором співців: *Подай, Господи!* А священник молиться у вівтарі, аби Бог, Який подолав смерть і життя дарував, Сам упокоїв душі спочилих рабів Своїх на місці квітучім, на місці спокійнім, звідки відійшов біль, печаль і зітхання, і, випрошуючи їм у серці своєму відпущення всіх гріхів, виголошує голосно: *Бо Ти еси воскресіння, і життя, і упокоєння спочилих рабів Твоїх, Христе, Боже наш, і Тобі славу віддаємо з безначальним Твоїм Отцем, і Пресвятим, і Благим, і Животворним Твоїм Духом, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Ствердним амінь відповідає лик. Диякон починає ектенію за оголошених.

Хоча й рідко бувають тепер ті, що не прийняли святе Хрещення і належать до числа оголошених, але кожен присутній, задумавшись, як далеко він стоїть вірою та ділами від вірних, що були удостоєні присутності на Трапезі Любові у перших віках християнства, коли

бачить, як він, можна сказати, тільки огласився Христом, але не вніс Його в саме життя, тільки й чує розум слів Його, але не виконує їх, і ще холодна його віра, і немає до брата вогню всепрощаючої любові, що поїдає душевну черствість, і що, хрещений водою в ім'я Христа, він не досягнув того відродження духа, без якого нікчемне його християнство, за словом Самого Спасителя: *коли хтось не народиться з висоти, не увійде в Царство Небесне*, — усвідомлюючи все це, кожен із присутніх скрушно ставить себе в ряди оголошених і на заклик диякона: *Помоліться, оголошені, Господеві!* — з глибини серця взиває: *Господи, помилуй!*

Вірні — взиває диякон: *помолімося за оголошених, щоб Господь їх помилував, щоб огласив їх словом істини, щоб відкрив їм Євангеліє правди, щоб приєднав їх до Своєї Святої Соборної та Апостольської Церкви, щоби спас, помилував, заступив і охоронив їх Своєю благодаттю!*

І вірні, відчуваючи, наскільки мало вони заслуговують назви вірних, молячись за оголошених, моляться за самих себе, і на кожен окремий заклик дякона промовляють про себе слідом за співаючим ликом: *Господи, помилуй!* Дякон взиває: *Оголошені, голови ваші перед Господом схиліть!* Всі схиляють свої голови, промовляючи в серці: *Тобі, Господи!*

Священик тихо молиться за оголошених і за тих, котрих смиренність душі поставила в ряди оголошених. Молитва його у сих словах: *Господи Боже наш, що на висотах живеш і на смиренних споглядаєш, що на спасіння родові людському послав Свого Сина, Бога і Господа нашого, Ісуса Христа! споглянь на оголошених рабів Твоїх, що схилили перед Тобою свої шиї! Приєднай їх до Церкви Твоєї і прилічи до Твого вибраного стада, щоб і вони славили разом з нами Пречесне і Величне Ім'я Твоє, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні. Лик гримить*

амінь. І на згадку, що надійшла хвилина, коли в давнину виводили з церкви оголошених, диякон кличе гучно: *Оголошені, вийдіть!* І за тим, ще голосніше, кличе вдруге: *Оголошені, вийдіть!* І потім утретє: *Оголошені, вийдіть!* щоб ніхто з оголошених не залишився, тільки вірні, ще і ще *Господеві помолімся!*

Від цих слів здригаються всі, відчуваючи свою недостойність. Взиваючи подумки до Самого Христа, що вигнав з храму Божого продавців і безсоромних торгашів, що зробили торжище з Його святині, кожен присутній старається вигнати з храму душі своєї оголошеного, неготового до присутності на святині, і взиває до Самого Христа, щоб сотворив у ньому вірного, приліченого до вибраного стада, про яке сказав Апостол: *Язык святой, люд оновлений, каміння, вбудовані в храм духовний, — приліченого до тих істинно вірних, котрі були присутніми на Літургії в перших віках християн, котрих лики дивляться тепер*

на нього з іконостасу. І звівши на них усіх очі, закликає їх на допомогу, як братів, що моляться тепер на небесах, бо попереду найсвятіше дійство — починається *Літургія вірних*.

ЛІТУРГІЯ ВІРНИХ

У закритому вівтарі ієреї розгортає на святому престолі антимінс, дослівно — замість престолу, полотно із зображенням Тіла Спасителя, на яке повинні бути поставлені приготовані ним на Проскомидії Святий Хліб і Чаша, наповнена вином і водою, і які з бічного жертovníка перенесуться тепер урочисто на очах усіх вірних. Розгорнувши антимінс, — що нагадує про часи гоніння християн, коли Церква не мала постійного перебування і, не маючи змоги переносити з собою престол, почала використовувати це полотно з часточками мощей, і яке залишилось ніби на звістку, що й нині не прикріплюється вона ні до якої особливої будівлі, міста чи місця, але, як корабель, пливе понад хвилями сього світу, не закидаючи ніде свого якоря: її якір на небесах, — розгорнувши сей антимінс, він при-

ступає до престолу так, наче б приступав до нього вперше і наче б щойно тепер готувався починати це служіння: бо у перші часи християнства щойно тепер відкривався престол, який досі залишався закритим і заслоненим завісою через присутність оголошених, і тільки тепер починалося справжнє моління вірних. Ще у закритому вівтарі припадає він до престолу, і двома молитвами вірних моляться за очищення своє, щоби неосудно стояв перед святим жертвником, щоби достойний був приносити жертви у чистому свідченні сумління. А диякон, стоячи на амвоні посеред церкви, представляючи ангела, побудника до молитов, тримаючи орар трьома перстами, закликає всіх вірних до тих самих молінь, якими почалась Літургія оголошених.

І так стараючись про приведення своїх сердець у суголосний настрій світу, тепер ще необхідніший, всі вірні взивають: *Господи, помилуй!* і ще сильніше моляться за мир з висот

і за спасіння душ наших, за мир усього світу, добрий стан Божих Церков і з'єднання всіх, за святий храм цей і тих, що входять до нього з вірою, побожністю і страхом Божим, за те, щоб визволитися від усякої скорботи, гніву й нужди. І взивають ще сильніше у серцях своїх: *Господи, помилуй!*

Ієрей з глибини вівтаря виголошує: *Премудрість!* — знаменуючи сим, що Та ж Сама Премудрість, Той же Вічний Син, що прийшов у виді Євангелія сіяти Слово, яке вчило жити, буде перенесений тепер під виглядом Святого Хліба, щоб принести себе у жертву за весь світ. Зворушені сим нагадуванням, усі присутні спрямовують думки, готуючись до наступних найбільш священних священнодійств і служінь. Ієрей, що править Літургію, тихо молиться, припадаючи до престолу, сею величною молитвою: *Ніхто недостойний зі зв'язаних тілесними бажаннями і пристрастями приступати до Тебе, або*

приближатися, або служити Тобі, Царю Слави: бо служіння Тобі велике і страшне і самим силам небесним. Та, позаяк, ради безмірного Свого чоловіколюбства, Ти безперемінно і незмінно був чоловіком, Сам був архієреєм, і Сам передав нам священнодійство сеї богослужбової і безкровної жертви, як Владика всіх. Ти бо єдиний, Господи, володієш і небесними, і земними, Тебе на престолі херувимському носять, Ти серафимів Господь і Цар Ізраїлів, Ти Єдиний Святий і в святих спочиваєш. Тебе, отже, молю, Єдиного Благого, споглянь на мене, грішного і непотрібного раба Твого, очисти мою душу і серце від сумління лукавого, і вчини мене здатним, силою Святого Твого Духа, одягненого благодаттю священства, стати перед Святою Твоєю Трапезою і священнодіяти Святе і Пречисте Твоє Тіло і Чесну Кров! Бо до Тебе приходжу і, схиливши мою голову, молюся

Тобі, щоб Ти не відвернув лиця Твого від мене, ані не виключив мене з-поміж слуг Твоїх; але сподоби мене, щоб я, недостойний, приніс Тобі ці Дари: Ти бо єси Той, Хто приносить і Кого приносять, і Хто приймає, і Кого роздають, Христе Боже наш, і Тобі славу віддаємо з Безначальним Твоїм Отцем і Пресвятим, Благим і Животворним Твоїм Духом, нині, і повсякчас, і на віки вічні.

Царські врата розчиняються посередині молитви, так що ієрея бачать, коли він ще молиться з піднесеними руками. Диякон з кадильницею в руці виходить, аби приготувати путь для Царя всіх, і, сильним курінням піднімаючи хмари кадильних пахоцїв, серед котрих перенесеться Несений на херувимах, нагадує всім, щоб виправилась їхня молитва, як кадило перед Господом, — нагадує про те, щоб усі були духмяністю Христовою, за словом Апостола, вони згадували про те, що треба їм

бути чистими херувимами, щоб підняти Господа. А лики на обох криласах підносять від лица всієї церкви цю Херувимську пісню: *Ми, херувимів тайно являючи, і животворній Трійці Трисвяту пісню співаючи, всяку нині житейську відкладім печаль; щоб і Царя всіх ми прийняли, що Його в славі невидимо супроводять ангельські чини.*

Був у древніх римлян звичай новообраного імператора виносити до народу у супроводі легіонів військ на щиті в отіненні багатьох схилених над ним копій. Пісню цю склав сам імператор, що упав у прах з усією своєю земною величчю перед величчю Царя всіх, на копіях несеного херувимами та легіонами небесних сил: у перші часи самі імператори смиренно ставали у ряди служителів при виносі Святого Хліба.

Спів цієї пісні наче ангельський, подібно до того, як на висотах співали незримі сили. Іерей і диякон, повторюючи тихо про себе ту саму Херувимську пісню, приступають до бічного

жертownika, де звершувалася Проскомидія. Приступивши до Дарів, покритих воздұхом, диякон говорить: *Візьми, владико!* Ієрей знімає воздұх, і покладає йому на лїве плече, і промовляє: *Піднесіть руки ваші до святощів і благословіть Господа.* Потім бере дискос з Агнцем і покладає його на голову диякона; а сам бере Святу Чашу і, слідом за несеним світільником чи лампадою, виходить бічними, або північними, дверима до народу. Якщо служіння правиться собором, з багатьма ієреями та дияконами, то один несе дискос, другий — Чашу, третій — святу ложку, якою причащають, четвертий — копїє, що проколало Св. Тїло. Всі речі виносяться, навіть та губка, котрою збиралися крихти Святого Хліба на дискос й котра представляє ту губку, вмочену в оцет і жовч, якою напували люди Творця свого. При співі Херувимської пісні, уподібнюючись до небесних сил, відбувається сей урочистий хід, знаний як Великий Вихід.

Бачачи Царя всіх, якого несуть у смиренному вигляді Агнця, що лежить на дискосі, наче на щиті, оточений знаряддями земних страждань, наче копіями незліченних невидимих воїнств і чиноначал, усі схиляють свої голови і моляться словами розбійника, що взивав до Нього на хресті: *Пом'яни мене, Господи, коли прийдеш, у Царстві Твоїм.* Посередині храму зупиняється весь хід. Священик користується сею великою хвилиною, щоби у присутності тих, хто несе Дари, пом'янути перед Господом імена всіх християн, починаючи з тих, на кого покладені більш трудні та священні обов'язки, від виконання яких залежить щастя всіх і власне спасіння душ їхніх, — завершуючи словами: *Вас і всіх православних християн нехай пом'яне Господь Бог у Царстві Своїм, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Співці закінчують Херувимську пісню трикратним співом: *Алилуя, що вістує вічний хід Господній.* Хід заходить у

царські врата. Диякон, який першим увійшов у вівтар, зупинившись праворуч від дверей, зустрічає священника словами: *Нехай пом'яне Господь Бог священство твоє у Царстві Своїм.* Священик відповідає йому: *Нехай пом'яне Господь Бог священнодияконство твоє у Царстві Своїм, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні!* І покладає Святу Чашу і Хліб, що представляє Тіло Христове, на престол, наче на гріб. Врата царські зачиняються, наче двері Гробу Господнього; завіса за ними заслонюється, як кустодія, поставлена на варті. Іерей знімає з голови диякона святий дискос, немов би він знімав Тіло Спасителя з хреста, покладає його на розгорнений антимінс немов на плащаницю, супроводжуючи се дійство словами: *Благообразний Йосиф, знявши з хреста Пречисте Твоє Тіло, плащаницею чистою обвив і, пахощами покривши, у гріб новий положив. І, споминаючи всюдиприсутність Того, Хто тепер лежить перед*

ним у гробі, говорить тихо: *У гробі плоттю, а в пеклі з душею, як Бог, в раю ж із розбійником, і в той же час на престолі з Отцем і Духом, Христе, все Собою наповняючи, неописаний!* І, споминаючи славу, в яку одягнувся сей гріб, говорить: *Як живонесець, справді від раю кращий, і світліший від кожної царської палати, явився нам Твій гріб, Христе, джерелом всякого воскресіння.* І, знявши покрівці з дискоса і з Чаші та з плечей диякона воздух, який представляє тепер уже не пелени, в котрі сповитий був Ісус Немовля, але судар та гробові покрови, в котрі повите було Його мертве Тіло, показавши їх фіміамом, покриває він ними знову дискос і Чашу, промовляючи: *Благообразний Йосиф, знявши з хреста Пречисте Твоє Тіло, плащаницею чистою обвив і, пахощами покривши, у гріб новий положив.* Потім, узявши від диякона кадильницю, кадить Святі Дари, поклоняючись перед ними

тричі, і, готуючись до жертвопринесення, проказує тихо слова пророка Давида: *Ущаслив, Господи, благоволінням Твоїм Сіон, і нехай відбудуються стіни єрусалимські: тоді уподобаєш собі жертву справедливості, приношення і всеспалення, тоді покладуть на вівтар Твій тельців: бо доки Сам Бог не зведе, не охоронить душі наші єрусалимськими стінами від усяких плотських вторгнень, ми не в силах принести Йому ні жертв, ні всеспалень, і не здійметься вгору полум'я духовного моління, яке розвіюють сторонні думки, набіги пристрастей і віхола сум'яття душевного. Молячись за очищення своє для близького принесення жертви, віддаючи кадилицю дияконів, опутивши фелонь і похиливши голову, говорить він йому: *Пом'яни мене, брате і співслужителю! — Нехай пом'яне Господь Бог твоє священство в Царстві Своєму! —* відповідає диякон і, своєю чергою, роздумуючи про негідність свою, схиляє голову і, три-*

маючи орар у руках, говорить йому: *Помолись за мене, владико святий!* Священик йому відповідає: *Дух Святий найде на тебе, і сила Вишнього осінить тебе. — Той же Дух нехай співдіє з нами всі дні життя нашого.* І, сповнений усвідомленням своєї негідності, диякон додає: *Пом'яни мене, владико святий!* Священик на те: *Нехай пом'яне тебе Господь Бог у Царстві Своїм завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Диякон, промовивши: *амінь* і поцілувавши йому руку, виходить бічними північними дверима закликати всіх присутніх до молитов за принесені та поставлені на престол Святі Дари.

Ставши на амвоні, лицем до царських дверей, піднявши орар трьома перстами руки, подібно до піднятого крила ангела, побудника до молитов, виголошує він низку молитов, вже не схожих на попередні. Починаючись закликком до моління за принесені на престол Дари, вони швидко переходять у ті прохання,

які тільки одні вірні, що живуть у Христі, підносять до Господа.

Дня всього досконалого, святого, мирного й безгрішного у Господа просім, — взиває диякон.

Зібрання молільників, приєднавшись до хору співців, взиває сердечно: Подай, Господи!

Ангела миру, вірного наставника, охоронця душ і тіл наших у Господа просім.

Зібрання: Подай, Господи!

Прощення і відпущення гріхів і прогрішень наших у Господа просім.

Зібрання: Подай, Господи!

Доброго і пожиточного для душ наших і миру для світу у Господа просім.

Зібрання: Подай, Господи!

Осталий час життя нашого в мирі й покайні скінчити у Господа просім.

Зібрання: Подай, Господи!

Християнської кончини життя нашого, безболісної, бездоганної, мирної і доброго одвіту на Страшному Суді Христовому просім.

Зібрання: *Подай, Господи!*

Пресвяту, Пречисту, Преблагословенну, Славну Владичицю нашу Богородицю з усіма святими пом'янувши, самі себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо.

І в істинному бажанні подібно віддати самих себе і один одного Христу Богові, всі кличуть: *Тобі, Господи!*

Єктенія закінчується виголошенням: *Щедротами Єдинородного Сина Твого, що з Ним благословенний єси, з Пресвятим, Благим і Животворним Твоїм Духом, нині, і повсякчас, і на віки вічні.*

Лик гримить: *Амінь.*

Вівтар все ще закритий. Священик все ще не приступає до жертвопринесення: ще багато слід зробити до Тайної Вечері. З глибини вівтаря посилає він привітання Самого Спасителя: *Мир усім!* Йому відповідають: *І духові твоєму.* Стоячи на амвоні, диякон, як це велося у перших християн, закликає всіх до взаєм-

ної любові словами: *Возлюбім один одного, щоб однодумно визнавати...* Закінчення заклику підхоплює лик співців: *Отця, і Сина, і Святого Духа, Трійцю Єдиносущну і Нероздільну*, звіщаючи, що, не полюбивши один одного, не можна полюбити Того, Хто весь — одна любов, повна, досконала, що єднає в Своїй Трійці і люблячого, і любимого, і саме дійство любові, котрою люблячий любить любимого: люблячий — Бог Отець, любимий — Бог Син і сама любов, що Їх зв'язує, — Бог Дух Святий. Тричі кланяється священник у вівтарі, промовляючи про себе тихо: *Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя; Господь твердиня моя і захист мій*, і цілує покриті покривами святий дискос і Святу Чашу, цілує край святої трапези і, скільки б священників з ним не співслужили, кожен робить те саме, і потім всі цілують один одного. Головний говорить: *Христос посеред нас*. Йому відповідають: *І є, і буде*. Диякони також, скільки їх є,

цілують кожний насамперед свій ораp у тому місці, де на ньому зображення хреста, потім один одного, промовляючи ті самі слова.

У давнину всі присутні у церкві цілували також один одного, мужі — мужів, жінки — жінок, мовлячи: *Христос посеред нас*, і тут же відповідаючи: *і є, і буде*; а тому й тепер кожен присутній, збираючи у думках перед собою всіх християн, не тільки присутніх у храмі, а й відсутніх, не тільки близьких його серцю, а й далеких від серця, поспішаючи примиритися з тими, до кого відчував якусь нелюбов, ненависть, невдоволення, — всім їм поспішає послати подумки цілування, говорячи про себе: *Христос посеред нас* — і відповідаючи за них: *І є, і буде*, — бо без цього він буде мертвим для всіх наступних священнодійств, за словами Самого Христа: *Зостав дар свій і йди найперше помиритись з своїм братом, і тоді принеси жертву Богові, і в іншому місці: Коли хтось каже: люблю Бога, а брата сво-*

го ненавидить, той неправдомовець: бо хто не любить брата свого, якого бачить, як він може любити Бога, Якого не бачить?

Стоячи на амвоні лицем до всіх присутніх, тримаючи орар трьома перстами, промовляє диякон древній виголос: *Двері! Двері!* — здавна так звертались до воротарів, що стояли біля вхідних дверей, щоб ніхто з поган, які мали звичку перешкоджати християнським богослужінням, не увірвався б нахабно й богохульно до церкви, нині ж звернене до самих присутніх, щоби берегли двері сердець своїх, де вже оселилась любов, і не увірвався б туди ворог любові, а двері вуст і вух відкрились би для слухання **Символу Віри**, на знак чого й відслоняється завіса перед царськими дверима, або горніми дверима, що розчиняються тільки тоді, коли слід спрямувати увагу ума до таїнств найвищих. А диякон закликає до слухання словами: *В премудрості будьмо уважні.* Співці твердим мужнім співом, рад-

ше схожим на промовляння, читають виразно й голосно: *Вірую в Єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, і всього видимого і невидимого. І на мить затримавши віддих, щоб відокремилось у думках у всіх перше лице Св. Трійці — Бог Отець, продовжують, підносячи голос: І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного від Отця родженого перед усіма віками. Світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, нествореного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося. Він задля нас людей і нашого ради спасіння зійшов із небес, і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком. І був розіп'ятий за нас за Понтія Пілата, і страждав, і був похований. І воскрес у третій день, згідно з Писанням. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця. І вдруге прийде зі славою судити живих і мертвих, а Його Царству не буде кінця.*

І в Духа Святого, Господа Животворного, що від Отця і Сина ісходить, що з Отцем і Сином рівнопоклоняємий і рівнославимий, що говорив через пророків. І затримавши мить віддиху, щоб відокремилось у думках у всіх трете лице Св. Трійці — Бог Дух Святий, продовжує: В Єдину Святу, Соборну й Апостольську Церкву. Ісповідую одне Хрещення на відпущення гріхів. Очікую воскресіння мертвих і життя майбутнього віку. Амінь.

Твердим, мужнім співом, вселяючи в серця кожне слово сповідання, співають співці: твердо повторює кожен за ними слова Символу. Мужніючи серцем і духом, ієрей перед святим престолом, що має представляти Святу Трапезу, повторює про себе Символ Віри, і всі, хто з ним співслужить, повторюють його про себе, коливаючи святе повітря над Св. Дарами.

І рішучим кроком виходить диякон і виголошує: *Станьмо гідно, станьмо зі страхом, будьмо уважні, щоб святе приношення в*

мирі приносити, тобто станемо, як личить людині стояти перед Богом, з трепетом, зі страхом і в той же час з мужньою відвагою духа, що величає Бога, з відновленою злагодою миру в серцях, без якого не можна підвестися до Бога. І у відповідь на заклик уся церква, приносячи в жертву хвалу вуст і пом'якшений стан сердець, повторює слідом за хором співців: *Милість миру, жертву хваління*. У первісній Церкві було у звичаї приносити в цей час єлей, що знаменує всяке пом'якшення. Єлей і милість у грецькій мові тотожні.

Священик у віттарі знімає між тим воздұх зі Святих Дарів, цілує його і відкладає набік, мовлячи: *Благодать Господа...* А диякон, увійшовши у віттар і взявши у руки віяло, або рипіду, повіває ним побожно над Дарами.

Пристапаючи до дійства Тайної Вечері, ієрей посилає з віттаря до народу цей благовістующий виголос: *Благодать Господа нашого Ісуса Христа, і любов Бога і Отця, і при-*

частя Святого Духа, нехай буде з усіма вами! І відповідають йому на те всі: і з духом твоїм! І вівтар, що зображував вертеп, тепер уже горниця, в якій була приготована Вечеря. Престол, що представляв гріб, тепер уже трапеза, а не гріб. Згадуючи Спасителя, який звів очі вгору перед тим, як передати Божественну поживу учням, священник закликає: *Вгору піднесім серця!* І кожен із присутніх у храмі розмислює про те, що має відбутися, — що цієї хвилини Божественний Агнець іде, щоб за нього принести себе в жертву, Божественна Кров Самого Господа вливається в Чашу, на його очищення, і всі небесні сили, разом з ієреєм, за нього моляться, — розмислюючи про це, спрямовуючи своє серце від землі до Неба, від темряви до світла, вигукує разом з усіма: *Піднесли до Господа.*

Згадуючи про Спасителя, який дякував, звівши очі до висот, виголошує ієрей: *Принесімо подяку Господеві!* Лик відповідає:

Достойно і праведно є поклонятися Отцю, і Сину, і Святому Духові, Трійці Єдиносущній і Нероздільній. А священик молиться тихо: Достойно і праведно Тебе оспівувати, Тебе хвалити, Тобі дякувати, Тобі поклонятися на всякому місці владництва Твого. Ти бо єси Бог несказаний, незбагнений, невидимий, неосяжний, завжди суцїй, і так само суцїй, Ти, і єдиновірний Твій Син, і Дух Святий. Ти від небуття до буття нас привів, і коли ми відпали, Ти знову нас підняв і не перестав творити все, поки нас на Небо не привів і майбутнє Царство твоє дарував. За все це дякуємо Тобі і Єдиновірному Твоєму Синові, і Духові Твоєму Святому, за всі Твої добродїйства, вчинені нам, які ми знаємо і яких не знаємо — явні і неявні. Дякуємо Тобі за цю службу, яку Ти з рук наших зволив прийняти, хоч і стоять перед Тобою тисячі архангелів і десятки тисяч ангелів, херувими і серафими, шестикрилі, багато-

окі, що високо ширяють, пернаті, переможну пісню співаючи, викликаючи, взиваючи і промовляючи: *Свят, Свят Господь Саваоф, повне Небо і земля слави Твоєї!*

Цю переможну Серафимську пісню, котру чули у святих видіннях своїх пророки, підхоплює весь лик співців, підносячи думки молільників до незримих небес і спонукаючи їх разом з серафимами повторювати: *Свят, Свят, Свят Господь Саваоф*, і облітаючи разом з серафимами престол Божественної слави. І позаяк у той же час уся церква очікує у ці хвилини приходу Самого Бога, що гряде принести себе в жертву за всіх, то до Серафимської пісні, що лунає на небесах, приєднується пісня єврейських дітей, котрою вони зустріли вхід Його в Єрусалим, розкладаючи віття на дорозі: *Осанна на висотах, благословенний, хто йде в ім'я Господнє, осанна на висотах*. Бо Господь увійти готується до храму, наче у таємничий Єрусалим. Диякон

продовжує віяти віялом над Святими Дарами, щоби не могла туди впасти жодна комаха, представляючи віянням рух благодаті; а священник продовжує молитися тихо: *З цими блаженними силами, Владико Чоловіколюбче, і ми кличемо і мовимо: Святий еси і Пресвятий, Ти і Єдинородний Твій Син, і Дух Твій Святий. Святий еси і Пресвятий, і велична слава твоя. Ти світ Твій так возлюбив, що і Сина Свого Єдинородного дав, щоб усякий, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне. Він, прийшовши і сповнивши весь задум щодо нас, в ночі, в яку його видано, а радше, Він Сам себе видав за життя світу, прийняв хліб у святі Свої і пречисті, і непорочні руки, віддав хвалу і поблагословив, освятив, переломив, дав святим Своїм учням і апостолам, кажучи... І голосно виголошує ієрей слова Спасителя: Прийміть, їжте, це є Тіло Моє, що за*

вас ламається на відпущення гріхів. І вся церква разом з ликом виголошує амінь. А диякон, тримаючи орар, указує священику на святий дискос, на котрому покладений Хліб. Священик продовжує тихо: *Так само і Чашу по вечері, кажучи...* — і також, коли диякон вказує на Чашу, виголошує голосно: *Пийте з неї всі, це є Кров Моя Нового Завіту, що за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів.* І також голосно проголошує вся церква: *амінь.*

Священик продовжує молитися тихо: *Тому-то й ми, споминаючи цю спасенну заповідь і все, що ради нас сталося: хрест, гріб, на третій день Воскресіння, на небеса вознесіння, праворуч сидіння, другий і славний прихід — і, проказавши це тихо, виголошує гучно: Твоє від Твоїх Тобі приносимо за всіх і за все.* Відклавши рипіду, диякон піднімає святий дискос і Святий Потир — вівтар уже не горниця Тайної Вечері, престол не трапеза: він

уже тепер жертovníк, на котрому приноситься страшна жертва за увесь світ — Голгофа, на котрій звершилося заколення Божественної Жертви. Ця хвилина є хвилиною жертвопринесення, і нагадування всякому про жертву Творцеві. Поклоніння віддається нами і земній владі; обожнювання, пошану, покірність ми приносимо і людям, але жертву — єдиному Творцеві. Вона не припинялася від самого сотворення світу і, в якому б вигляді не приносилась, потрібна була не сама жертва, але дух упокорений, з яким вона приносилась. Тому, кожен із присутніх, згадує, що цієї хвилини священник, залишивши всі помисли, всі думки про земне, подібний до Авраама, котрий, коли виходив на гору принести жертву, залишив унизу й жінку, й раба, й віслюка свого, взявши з собою тільки дрова гіркого визнання прогрішень своїх і спаливши їх вогнем розкаяння душевного, вогнем і мечем духу і заколовши в собі всяке бажання земних набутків і блага

земного. Але що перед Богом усі наші жертви, коли Він говорить устами пророка: як одяг брудний, всі діла ваші? З глибоким усвідомленням, що немає Богові на землі нічого достойного жертви, кожен із присутніх звертається у думках до тієї ж Чаші, яку у вівтарі піднімає служитель вівтаря, і вигукує в глибині серця свого: *Твоє від Твоїх Тобі приносимо за всіх і за все. Лик співає: Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тобі дякуємо, Господи, і молимося Тобі, Боже наш!*

І надходить найвеличніша хвилина всієї Літургії: переосутнення. У вівтарі відбувається трикратний заклик Святого Духа на Святі Дари, — Того Самого Святого Духа, Котрим звершилось втілення Христове від Діви, Його смерть, Воскресіння і без котрого не можуть переосутнитись хліб і вино у Тіло і Кров Христову.

Упавши ниць перед св. престолом, священник і диякон роблять три земних поклони,

промовляючи тихо: *Господи, Ти Найсвятішого Свого Духа в третю годину зіслав на апостолів Твоїх, не відбери Його від нас, Благий, а онови нас, що молимося Тобі. І кожний услід за цим закликком проказує тихо стих: Серце чисте сотвори в мені, Боже, і духа правдивого обнови в нутрі моєму. І в другий раз те ж прохання: Господи, Ти Найсвятішого Духа Свого в третю годину зіслав на Апостолів Твоїх, не відбери Його від нас, Благий, а онови нас, що молимося Тобі; слідом за тим стих: Не відкинь мене від лиця Твого, і Духа Твого Святого не відійми від мене. І у третій раз прохання: Господи, Ти Найсвятішого Духа Свого в третю годину зіслав на Апостолів Твоїх, не відбери Його від нас, Благий, а онови нас, що молимося Тобі. Схиливши голову, диякон вказує орарем на Святий Хліб, мовлячи тихо: Благослови, владико, Святий Хліб; і знаменує його тричі ієрей, мовлячи: І сотвори*

ото хліб цей Чесним Тілом Христа Твого. Диякон промовляє: Амінь. І Хліб уже є Саме Тіло Христа. І так само безмовно вказує диякон орарем на Святу Чашу, промовляючи тихо: *Благослови, владико, Святу Чашу*. І, благословляючи, мовить священник: *А те, що в чаші цій, Чесною Кров'ю Христа Твого*. Диякон мовить: *амінь* і, вказавши на обидві святощі, мовить: *Благослови, владико, обидві*. Благословивши, мовить священник: *Перетворивши Духом Твоїм Святим*; трикратно промовляє диякон: *амінь* — і на престолі вже Тіло і Кров: переосутнення звершилось! Словом викликане Вічне Слово. Ієрей, маючи слово замість меча, звершив заклання. Хто б не був він сам, — Петро чи Іван, — але в його особі Сам Вічний Архієрей звершив це заклання, і вічно звершує Він його в особах Своїх ієреїв, як за словом: *нехай буде світло*, світло сяє вічно; як за словом: *нехай виростить земля зілля рослинне*, вирощує його вічно земля. На

престолі — не образ, не вигляд, але саме Господнє, — те саме Тіло, котре страждало на землі, терпіло знущання, було обпалено, розіп'яте, поховане, воскресло, вознеслося з Господом і сидить праворуч від ( )
Вигляд хліба зберігає воно тільки з тим, щоб бути поживою людині, і що Сам Господь зав: *Я є хліб*.

Церковні дзвони лунають з дзвіниці, звістити всім про велику хвилину, щоб чоловіде б він у цей час не перебував — у доромандрах, чи обробляв землю полів своїм сидів у домі своєму, чи зайнятий іншим ділом чи недужний, чи у тюремних стінах — сладе б він не був, щоби він міг звідусіль підмоління і від себе цієї страшної хвилини падають ниць перед тілом і Кров'ю Господою, взиваючи до Господа словами розбійи: *Пом'яни мене, Господи, у Царстві Твоєму*.

Схиливши голову до священика, дивомовить: *Пом'яни мене, святий влад*

Йому відповідає священник: *Нехай пом'яне тебе Бог у Царстві Своїм, завжди, нині і повсякчас і на віки вічні.* І приступає священник до поминання всіх перед лицем Господа, збираючи всю Церкву, і торжествуючу, і войовничу, у тому вигляді й порядку, як згадувалось усе на Проскомидії, починаючи з Богопресвятої, Пречистої Матері Господа, Котру тут же вся церква ублажає, разом з ликом, хвалебною піснею, як Заступницю за весь рід людський, як єдину, що удостоїлась, за високе смирення своє, носити в собі Бога, — щоби кожен цієї хвилини чув, що вища доброчесність — смирення, і у серці смиренного оселяється Бог. І слідом за Божою Матір'ю поминаються пророки, Апостоли, отці Церкви і у тому ж порядку, в якому виймались за них часточки на Проскомидії; потім — усі спочилі, яких пом'яники читає диякон, потім живі, починаючи з тих, на котрих покладені найважливіші обов'язки і вищі, з право прав-

лячих слово істини духовних і світських чинів, з государя: нехай допоможе йому Господь на трудному його поприщі у всякому ділі загального добра, і нехай у спільному стремлінні до блага відповідає йому весь державний корабель управління, палата влади, воїнства, виконуючи чесно обов'язок, *щоб і ми в спокою їх тихе і сумирне життя пожили в усякому благочесті і чистоті*. І за всіх присутніх християн до одного молитесь в цей час ієрей, *щоби Милостивий на всіх пролив Свої милості, скарби їхні наповнив благом, подружжя їх зберіг би в однодумності й мирі, дітей виховав би, юність наставив, старість підтримав, малодушних розрадив, розсіяних зібрав, заблуканих повернув і приєднав до Святої Своєї Соборної і Апостольської Церкви*. І за всіх до останнього християнина в цей час молитесь смиренно ієрей, де б такий християнин не перебував — чи в дорозі він, чи у мандрах, у плаванні, по дорожжі, чи страждає від недуги, чи мучиться

в ув'язненні, на рудниках і проваллях землі. За всіх до єдиного моляться в цей час уся церква, і кожен із присутніх, окрім цього загального моління за всіх, моляться ще за всіх своїх, близьких його серцю, всіх їх називаючи поіменно перед лицем Тіла і Крові Господньої. І виголошує гучно священик із вівтаря: *І дай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспівувати Пречесне й Величне Ім'я Твоє, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні. Ствердним амінь* відповідає церква. Священик виголошує: *І нехай будуть милості Великого Бога і Спаса нашого Ісуса Христа з усіма вами!* Йому відповідають: *і з духом твоїм.* І цим закінчується моління за всіх, що творять Церкву Христову, які здійснюються перед лицем самого Тіла і самої Крові Христової.

Диякон виходить на амвон, щоб піднести моління за самі Дари, уже принесені Богові й переосутнені, щоби вони не на суд та осудження обернулися. Піднісши орар трьома перста-

ми правої руки своєї, так закликає він усіх до молитви: *Всіх святих пом'янувши, ще і ще в мирі Господеві помолімся!* І співає лик: *Господи, помилуй!* — За принесені й освячені *Чесні Дари Господеві помолімся!* І співає лик: *Господи, помилуй!* — *Щоб Чоловіколюбець Бог наш, взиває диякон: прийнявши їх у святий і наднебесний мислений Свій жертвовник, як приємний запах духовний, зіслав нам Божественну благодать і дар Духа Святого, помолімся.* І співає лик: *Господи, помилуй!* — *Щоб визволитися нам від усякої скорботи, гніву й нужди, Господеві помолімся!* І співає лик: *Господи, помилуй!* — *Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю.* І взиває лик: *Господи, помилуй!* — *Дня всього досконалого, всього святого, мирного й безгрішного у Господа просім.* І співає лик: *Подай, Господи!* — *Ангела миру, вірного наставника і охоронця душ і тіл наших у Госпо-*

да просім. І співає лик: *Подай, Господи.* —
Прощення й відпущення гріхів і прогрішень
наших у Господа просім. І співає лик: *Подай,
Господи!* — *Доброго й позиточного для душ
наших і миру для світу у Господа просім. І спі-
ває лик: Подай, Господи!* — *Останок життя
нашого в мирі й покаянні скінчити у Госпо-
да просім. І співає лик: Подай, Господи!* —
*Християнського кінця життя нашого, без-
болісного, бездоганного, мирного і доброго
одвіту на Страшному Суді Христовому
просім! І співає лик: Подай, Господи!* І про-
мовляє диякон, уже не закликаючи на допомогу
святих, але звертаючи всіх прямо до Господа:
*Єдність віри і причастя Святого духа
випросивши, самі себе і один одного, і все
життя наше Христу Богові віддаймо. І
співають всі у повній та цілковитій відданості:
Тобі, Господи!*

Священик же замість троїчного славослов-
лення виголошує: *І сподоби нас, Владико, зі*

смівлівістю, неосудно сміти призивати Тебе, Небесного Бога Отця, і мовити. І всі вірні цієї хвилини не як раби, сповнені страхом, але як діти, як чисті немовлята, котрих самі моління і вся служба і поступовий хід її святих обрядів піднесли до того небесно-зворушеного ангельського стану душі, в якому може прямо говорити людина з Богом, як з найніжнішим отцем, промовляючи цю молитву Господню: *Отче наш, що еси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні, і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим; і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.*

Все обійняла собою ця молитва, і в ній міститься все, що нам потрібно. Проханням: *нехай святиться ім'я Твоє*, проситься найперше, за що насамперед ми повинні просити: *де святиться Боже ім'я, там усім добре, там, зна-*

чить, усі в любові живуть, бо любов'ю тільки святиться ім'я Боже. Словами *нехай прийде Царство Твоє*, закликається Царство правди на землю, бо без приходу Божого не бувати правді: бо Бог є правда. До слів: *нехай буде воля Твоя* — приводить людину і віра, і розум: чия ж воля може бути прекраснішою за Божу волю? Хто ж краще за Самого Творця знає, що потрібне Його створінню? Кому ж довіритися, як не Тому, Котрий увесь є благотворним благом і досконалістю? Словом: *хліб наш насущний дай нам сьогодні*, просимо ми всього, що потрібне для щоденного існування нашого, хліб же наш є Божа Премудрість, є сам Христос. Він Сам сказав: *Я є хліб, і хто їстиме Мене, житиме вічно*. Словом: *і прости нам провини наші*, ми просимо і про зняття з нас всіх тяжких гріхів наших, якими ми обтяжені, — просимо прощення нам усього того, чим провинились ми перед Самим Творцем в особі братів наших, Котрий щодня

і щохвилини в образі їхньому простягає нам руку Свою, роздираючим усю душу волаанням благаючи про милість і милосердя. Словом: *не введи нас у спокусу*, просимо ми про визволення нас від усього, що бентежить дух наш і віднімає у нас душевний спокій. Словом: *але визволи нас від лукавого*, ми просимо про небесну радість: бо як тільки відступає від нас лукавий, радість одразу входить у нашу душу, і ми вже на землі, як на небесах.

Так усе вміщує в себе і все охоплює собою ця молитва, якою молитися навчила нас Сама Премудрість Божа, і кому ж молитися? молитися Отцю Премудрості, що породив Премудрість Свою перед віками. Позаяк усі присутні повинні повторювати про себе молитву цю не вустами, але самою чистою невинністю дитячого серця, то й самий спів її на ликах повинен бути дитячим: не мужніми й суворими звуками, але звуками дитячими, що ніби цілюють саму душу, повинна співатися ця молитва,

нехай весняний подих самих небес у ній буде
чутно, нехай цілунки самих ангелів у ній но-
сяться, бо в молитві цій уже не називаємо ми
й Богом Того, Хто сотворив нас, але говоримо
Йому просто: *Отче наш!*

Іерей вітає із глибини вітваря ніби приві-
танням Спасителя: *Мир усім!* Йому відпові-
дають: *І духові твоєму!* Нагадуючи про
сердечне внутрішнє віровизнання, котре по-
винен усякий звершити всередині самого себе,
диякон взиває: *Голови ваші перед Господом
схилить!* І, схиливши голови свої, всі до од-
ного з присутніх проказують тихо приблизно
таку молитву: *Перед Тобою, Господи Боже
Мій, схиляю голову і, сповідуючись, сер-
цем волаю: Грішний, Господи, і недостой-
ний просити в Тебе прощення, але Ти, як
Чоловіколюбець, так само ні за що, як
блудного сина, мене помилуй, як митаря,
мене оправдай, і удостой мене, як розбій-
ника, Твого Небесного Царства.* І коли всі

таким чином, схиливши голови свої, перебувають у внутрішній скрусі сердечній, ієрей молиться біля віттаря за всіх такими, про себе мовленими словами: *Дякуємо Тобі, Царю невидимий, що незмірною Твоєю силою все утворив єси, і з великої милості Твоєї від небуття до буття все привів єси. Сам, Владико, споглянь з неба на тих, що схилили свої голови перед Тобою, бо схилили вони їх не перед тілом і кров'ю, але перед Тобою, Страшним Богом. Ти, отже, Владико, оці дари всім нам на добро рівно подай, відповідно до потреби кожного: з плаваючими плавай, з подорожніми подорожуй, недужих зціли, Лікарю душ і тіл! І виголошує за тим величне троїчне славословлення, звернене до небесної милості Божої: *Благодаттю, і щедротами, і чоловіколюб'ям Єдинородного Сина Твого, з яким Ти благословенний єси, з Пресвятим, Благим і Животворним Твоїм Духом, нині,**

і повсякчас, і на віки вічні! Лик виголошує: амінь. А священик, готуючи до причастя себе самого і потім усіх Тіла і Крові Христової, молиться такою таємною молитвою: Зглянься, Господи, Ісусе Христе, Боже наш, від святого житла Твого і від престолу слави Царства Твого! Прийди освятити нас, Ти, що вгорі з Отцем сидиш і тут з нами невидимо перебуваєш, і сподоби могутньою Твою рукою подати нам священикам Пречисте Тіло Твоє і Чесну Кров Твою, а через нас усім Твоїм людям.

Під час мовлення цієї молитви диякон готується до причастя: стає перед царськими вратами, оперізує себе орарем і складає його хрестоподібно на собі, подібно до ангелів, що хрестоподібно складають на собі крила і закривають ними лице своє перед неприступним світлом Божества. Поклонившись тричі, так само як і священик, проказує він тричі про себе: *Боже, очисти мене грішного і помилуй мене!* Коли ж священик простягає руки

свої до святого дискоса, спонукальними словами *будьмо уважні* нагадує він усім у храмі про спрямування думки до того, що відбувається. Вівтар ховається від очей народу, завіса заслонюється, щоб звершилося насамперед причастя самих ієреїв. Один тільки голос ієрея, що підносить святий дискос: *Святее святим*, лунає з вівтаря. Тремтячи від цього звіщення, яке говорить, що треба бути святим для прийняття святині, всі молільники храму відповідають йому: *Єдин Свят, єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця*, і співають після цього хвалебний гімн на честь святого, якого є день, щоб звістити, що можна бути святим чоловікові так, як став святим святий, котрому гімн співається: став святим він не своєю святістю, але святістю Самого Христа. Перебуванням у Христі освячується чоловік і в такі хвилини перебування святий, як Сам Христос, подібно як залізо, що перебуває у вогні, стає і саме вогнем і загасає

враз, лишень виймається з вогню, і стає знову темним залізом.

Священик роздробляє тепер Святий Хліб, спочатку за знаком, накресленим на Проскомидії, на чотири частини, побожно проказуючи: *роздроблюється і розділюється Агнецъ Божий, роздроблюваний і нероздільний, що завжди споживається, і ніколи не закінчується, але причасників він освячує.* І зберігши одну з цих частин Святого Тіла на причастя себе й диякона у виді, не з'єднаному ще з Кров'ю, роздроблює потім частини хліба за числом причасників, але не дробиться в цьому дробленні саме Тіло Христове, котрого й кість ще не переламана, і у найменшій часточці зберігається той же цілий Христос, як і у кожному члені нашого тіла присутня та ж людська душа нероздільна і ціла, як у дзеркалі, хоч би воно й ламалося на сотні уламків, зберігається відображення тих же предметів навіть у найменшому уламкові. Як у звуці, нами почутому,

зберігається та ж єдність його, і залишається він тим самим єдиним цілим звуком, хоч і тисячі вух його чули. Але в Чашу не кладуться всі ті частини, що були вийняті на Проскомидії в ім'я святих, в ім'я спочилих і в ім'я декого з живих. Вони залишаються до часу ще на дискосі: тільки часточками, що творять Тіло і Кров Господню, причащається Церква. У первісні часи Церкви причащалися ними у вигляді не з'єднаному, як нині причащаються у нас лишень ієреї, і кожний, беручи у руки Тіло Господа, випивав потім сам із Чаші. Але коли, — через безчинство темних новонавернених християн, що стали тільки за іменем християнами, — почали забирати Святі Дари у дома свої, вживаючи їх до забобон і чарів, або ж безчинно поводячись з ними тут же у храмі, штовхаючи один одного, зчиняючи гармидер і навіть проливаючи Святі Дари, коли змушені були отці багатьох Церков відмінити зовсім причастя Крові для всього народу, замінив-

ши його хлібним знаком облатки, як зробила це у себе католицька Західна Церква, — тоді святий Іоанн Золотоустий, щоб не сталося і в Церкві Східній того, постановив подавати народові Кров і Тіло не окремо, але у з'єднаному вигляді, і не давати йому ні того, ні другого у власні руки, але подавати святою ложкою, що має вигляд тих кліщів, котрими вогняний серафим торкнувся вуст пророка Ісаї, щоби нагадати всім, якого роду той дотик, що готовий доторкнутись до вуст, щоби побачив ясно кожен, що цією святою ложкою тримає ієрей той жевріючий вогонь, який узяв таємничими кліщами серафим з самого жертовника Божого, щоби єдиним лишень дотиком його до вуст пророка відняти всі гріхи його. Той же самий Золотоустий, щоб відкинути з тим разом усяку думку про те, що це з'єднання Тіла й Крові воєдино і разом робиться самовільно ієреєм, запровадив у хвилину самого з'єднання їх влиття теплої води у посуд, що

знаменує теплотворну благодать Духа Святого, що виливається у дозвіл такого з'єднання, чому і промовляє при цьому диякон: *Теплота віри, повна Духа Святого.* А на саме влиття теплоти закликається благословення Того ж Духа Святого, щоби нічого не звершилось при цьому без благословення Самого Господа, щоби в той же час і теплота послужила подобою теплоти Крові, даючи самим куштуванням її відчутти всякому, що не від мертвого тіла, з якого не витікає тепла кров, але від Живого, Животворчого і Животворного Тіла Господнього він її приймає, щоби і тут він почув звістку про те, що і від мертвого Тіла Господнього не відступила Божественна Душа, і було дійств Духа воно сповнене, і Божество з ним не розлучалося.

Причастивши спочатку себе, потім диякона, служитель Христа постає новим чоловіком, як очищений святиною причастя від усіх своїх прогрішень, як святий істинно цієї хвилини і як достойний причащати інших.

Врата царські розверзаються, <звіщаючи відкриттям своїм відкриття самого Царства Небесного, яке дарував Христос усім принесенням Самого Себе у духовну поживу всьому світові>; диякон підносить урочистий голос: *зі страхом Божим і вірою приступіть!* <У вигляді Святої Чаші, яку підносить диякон, промовляючи ці слова, представляється вихід Самого Господа до народу, щоб повести їх усіх з Собою в дім Отця Свого. > І всім бачиться утілений серафим зі Святою Чашею в руках — ієрей, що стоїть у святих вратах. <Гроном урочистого співу гримить увесь лик у відповідь дияконові: *Благословенний, хто йде в ім'я Господнє, Бог Господь явився нам!* І гроном співу духовного, що лине з глибин захопленого духа, співає разом з ним уся церква. >

Тужачи за Богом, палаючи полум'ям любові до Нього, склавши руки хрестом на грудях своїх, один за одним підступають до нього причасники і, схиливши голову, повторює ко-

жен тихо се сповідання Розіп'ятого: Вірую, Господи, і ісповідую, що Ти єси воістину Христос, Син Бога Живого, що прийшов у світ грішників спасти, з яких перший я. І ще вірую, що ось тут є саме Пречисте Тіло Твоє, і ось тут є сама Чесна Кров Твоя. Тому молюсь Тобі: помилуй мене і прости мені всі гріхи мої, добровільні і недобровільні, словом і ділом, відомі і невідомі, і вчини мені неосудно причаститись Пречистих Твоїх Таїн на відпущення гріхів і на життя вічне. І зупинившись на одну мить, аби охопити думкою значення того, до чого приступає, продовжує з глибини свого серця повторювати наступні слова:

Вечері Твоєї Тайної сьогодні, Сину Божий, мене причасником прийми, бо ворогам Твоїм тайни не повім і поцілунку не дам Тобі, як Юда, але як розбійник сповідаюся Тобі: пом'яни мене, Господи, в Царстві

Твоїм. І по хвилині благоговійного мовчання продовжує: *Нехай не на суд і не на осудження буде мені причастя Святих Твоїх Таїн, Господи, а на зцілення душі і тіла.*

І проказавши се сповідання, вже не так, як до ієрея, але як до самого вогненного серафима, приступає кожен, готуючись відкритими вустами прийняти зі святої ложки той жевріючий вугіль святого Тіла й Крові Господа, що повинен у ньому спалити, наче тлінний хмиз, усю чорноту сміття його прогрішень, вигнавши вічну ніч з душі його, перетворивши його самого на просвітленого серафима. І коли, піднісши святу ложку над устами його і пом'янувши його, промовить ієрей: *Причащається раб Божий Чесної і Святої Крові Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа на відпущення гріхів і на життя вічне, — причащається він Тіла й Крові Господа, і через них причащається хвилини зустрічі з Богом, стаючи лицем до лиця перед*

Ним Самим. У хвилині цій немає часу, і нічим не відрізняється вона від самої вічності, бо в ній перебуває Той, Хто є началом вічності. Прийнявши в Тілі й Крові сю велику хвилину, сповнений святого жаху, стоїть причасник; святим воздухом висушуються уста його при повторенні серафимських слів до пророка Ісаї: *Оце торкнулося уст твоїх, і відніме беззаконня твої, і гріхи твої очистить.* Сам святий, повертається він від Святої Чаші, вклоняючись святим, їх вітаючи, і вклоняючись усім присутнім, які стали ближчі його серцю, ніж були перед тим, бо зв'язані тепер з ним узами святого, небесного споріднення, і стає потім на своє місце, сповнений тієї думки, що прийняв у Себе Самого Христа і що Христос у ньому, що Христос зійшов своєю плоттю, наче во гріб, до нього в утробу, щоби, проникнувши потім у таємну скарбницю серця, воскреснути в дусі його, звершуючи в ньому самому і погребіння, і Воскресіння Своє.

Сяє світлом цього духовного Воскресіння вся Церква, і співають співці ці радісні пісні:

Воскресіння Христове убачивши, поклонімся Святому Господу Ісусові, Єдиному Безгрішному. Хресту Твоєму поклоняємось, Христе, і Святе Воскресіння Твоє величаємо і славимо, бо Ти — Бог наш, крім Тебе іншого не знаємо, ім'я Твоє призиваємо. Прийдіть, усі вірні, поклонімся Святому Христовому Воскресінню, це бо прийшла через хрест радість усьому світові. Завжди благословляючи Господа, славимо Воскресіння Його, бо, розп'яття перетерпівши, Він смертю смерть переміг. І подібно до ангелів, що еднаються у цей час:

Світися, світися, Новий Єрусалиме, слава бо Господня на Тобі засягла. Радій нині й веселися, Сіоне. А Ти, Чиста Богородице, втішайся Воскресінням Сина Твого. О Пасхо Велика і Найсвятіша, Христе! О Мудросте й і Слово Боже й Сило! По-

*дай нас з Тобою справді участь брати у
невечірнім дні Царства Твого!*

У продовження ж того, коли воскресні піс-
ні залунали у всій радіючій церкві, священник
у закритому вівтарі, поставивши Святу Чашу
на святу трапезу, котра так само, як і дискос,
покривається знову покрівцями, мовить по-
дячну молитву Самому благодійникові душ
Господові, що удостоїв причаститися небесних
і безсмертних Його Таїн, і завершує її прохан-
ням, щоби виправив путь наш, утвердив нас
усіх у священному страху до нього, беріг жит-
тя наше і зробив твердим крок наш.

Священик, благословивши присутніх сло-
вами: *Спаси, Боже, людей твоїх і благо-
слови насліддя Твоє*, — бо сподівається, що
всі за чистотою в цій хвилині перетворились на
надбання Боже, — лине подумки до вознесін-
ня Господнього, котрим завершилось його
перебування на землі: стає разом з дияконом
перед святим престолом і, поклонившись, ка-

дить він востаннє, і коли кадить, промовляє тихо: *Вознесися на небеса, Боже, і по всій землі нехай буде слава Твоя, між тим як лик захоплюючим співом і звуками, що сяють радістю духовною, долучає душі всіх присутніх до проказування слідом за ним сих слів самої радості духовної: Ми бачили світло істинне, ми прийняли Духа Небесного, ми знайшли віру істинну, Нероздільній Трійці поклоняємось, Вона бо спасла нас.*

Диякон з'являється у святих дверях зі святим дискосом на голові, не мовлячи ні слова: мовчазним поглядом своїм на все зібрання і відходом знаменує віддалення від нас і вознесіння Господнє. Слідом за дияконом з'являється у святих дверях ієрей зі Святою Чашею і звіщає про перебування з нами до кінця віків Господа, який вознісся, словами: *Завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні, після чого і Чаша, і дискос відносяться знову на бічний жертвник, де правилася Проскомидія, що зображує*

тепер уже не вертеп, який бачив Різдво Ісуса, але те верховне місце слави, де відбулося повернення Сина у лоно Отця.

Тут уся церква, під проводом співаючого лику, єднається в один урочисто-подячний спів душ; і це слова її похвали: *Нехай сповняться уста наші хваління Твого, Господи, щоб ми співали славу Твою, бо Ти сподобив нас причаститися Святих Твоїх Божественних, Безсмертних і Животворних Таїн; збережи нас у Твоїх святощах весь день повчатися справедливості Твоїй!* І співає трикратно слідом за тим хор співців надихаюче слово: алилуя, що говорить про постійний хід та всюдиприсутність Божу. Диякон же виходить на амвон, аби закликати востаннє присутніх до молінь подячних. Піднявши орар трьома перстами руки своєї, говорить він: *Прості, прийнявши Божественних, Святих, Пречистих, Безсмертних, Небесних, Животворних, Страшних Христових Таїн,*

достойно подякуймо Господеві. І з вдячними
серцями співають усі тихо: *Господи, помилуй!* —
Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже,
Твоєю благодаттю! — взиває востаннє ди-
якон. І співають усі: *Господи, помилуй!* —
День увесь досконалий, святий, мирний і
безгрішний випросивши, самі себе, і один
одного, і все життя наше Христу Богові
віддаймо. І з покірністю лагідною немовляти,
у небесній довіреності до Бога, всі кличуть:
Тобі, Господи! А священник, складаючи в
цей час антиминос і, з Євангелієм у руках, зро-
бивши <знак хреста>, виголошує Троїчне
славословлення, котре, осяюючи досі, наче
всеосвітлюючий маяк, весь путь богослужін-
ня, і тепер спалахує ще сильнішим світлом у
просвітлених душах, і таке цього разу звер-
тання Троїчного славословлення: *Бо Ти є*
освячення наше і Тобі славу розсилаємо,
Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині, і
повсякчас, і на віки вічні.

Затим ієрей приступає до бічного жертвенника, на який поставлено Чашу і дискос. Всі ті часточки, які залишались досі на дискосі й були вийняті на Проскомидії на спомин святих, за упокій спочилих і за душевне здоров'я живих, тепер опускаються у Святу Чашу і в цьому дійстві їхнього занурення прилучається до Тіла й Крові Христової вся Церква його — і та, котра ще мандрує і воює на землі, і та, котра вже торжествує на небесах: Богоматір, пророки, апостоли, отці церковні, святителі, пустельники, мученики, всі грішні, за котрих були вийняті часточки, що на землі живуть і що померли, прилучаються цієї хвилини до Тіла й Крові Христової. І священник, поставши цієї хвилини перед Богом, як представник усієї Його Церкви, випиває з Чаші це причастя всіх і, приймаючи в себе прилучення всіх, молиться за всіх, щоб омилися гріхи їхні, бо за спокуту всіх принесена жертва Христом, як за тих, котрі жили до Його пришествя, так і за тих, котрі жили

після прищестя Його. І якою б не була грішною молитва його, але священник приносить її за всіх, навіть за найсвятіших, бо, як сказав Золотоустий, загальне відбувається очищення всесвіту.

Церква велить за всіх приносити загальну молитву; про високе значення такої молитви та її сувору необхідність дізнались не мудреці світу й не учені віку, але ті верховні люди, котрі високою духовною досконалістю та небесно-ангельським життям дійшли до пізнання найглибших душевних таїн і бачили вже ясно, що розлуки немає між тими, що живуть у Богові, що хвилинною тлінністю нашого тіла не перериваються стосунки, і що любов, зав'язана на землі, стає ще більшою на небесах, як у вітчизні своїй, і брат, що відійшов від нас, стає ще ближчим до нас силою любові. І все, що витікає із Христа, те вічне, як вічне Саме джерело, з якого воно витікає. Чули також вони вищими органами почувань своїх, що і на небесах торжествуюча Церква повин-

на молитися і молитися також за подорожніх на землі братів своїх; чули вони, що Бог подарував, як найкращу з утіх, утіху молитися, бо нічого не творить Бог і нічому не благодіє, не роблячи учасником у самому творенні і самому благодіянні Своему Своє створіння, щоб утішилося воно високим блаженством благодіяння: несе ангел Його повеління і потопає в блаженстві уже від того, що несе Його повеління. Молиться на небесах святий за братів своїх на землі, і потопає в блаженстві уже від того, що молиться. І всі стають причасниками Бога у всіх найвищих Його утіхах і блаженствах: мільйони найдосконаліших створінь виходять з рук Божих, щоби бути причасниками вищих і найвищих блаженств, і немає їм кінця, як немає кінця Божим блаженствам. Випивши з Чаші причастя всіх з Богом, ієрей виносить народу ті просфори, від яких були відділені та вийняті часточки, і сим зберігає високий древній образ Трапези Любові, що здійснювалась

християнами перших часів. Хоч і не накривається тепер для цього стіл, з причини тієї, що темними християнами, безумним шалом їхніх радостей, словами розбрату, а не любові, давно була зганьблена святиня цієї зворушливої небесної учти в самому домі Божому, на якій всі бенкетуючі були святі, як одна душа були душі їхні, й, чисті немовлята серцем, вели вони таку бесіду, ніби у Самого Бога були на небесах; хоч самі Церкви побачили сувору потребу знищити це, і сама згадка про цю трапезу зникла у багатьох Церквах; проте, не дивлячись на це, одна Східна Церква не могла наважитись на знищення цілковите такого обряду, і роздаючи Святий Хліб посеред церкви усьому народові, здійснює ту ж Святу Трапезу Любові. А тому кожний, хто приймає просфору, і приймає її, як хліб від тієї учти, за якою Сам Господар світу промовляв до людей своїх, — а тому споживав би благоговійно, уявляючи себе оточеним усіма людьми, наче найніжнішими братами своїми, — і так само, як було

у звичаї первісної Церкви, споживає його раніше від усякої іншої страви, або несе у дім свій родині, або ж віддає недужим, убогим і тим, котрі з якоїсь причини не могли бути на той час у церкві.

Роздавши Святий Хліб, священик творить відпуст Літургії та благословляє весь народ словами: *Христос, Істинний Бог наш, молитвами Пречистої Своєї Матері, молитвами отця нашого архієпископа Іоанна Золотоустого (якщо Літургія Золотоустого йде день у день), молитвами святого (і називає ім'я святого, якого є день) і всіх святих помилує і спасе нас, як Благий і Чоловіколюбець. Народ, хрестячись і вклоняючись, розходитьсь під голосний спів лику за многоліття імператора.*

Священик у вівтарі знімає одіж свою, мовлячи: *Нині відпускаєш раба Твого, і супроводжуючи роздягання хвалебними тропарями, гімнами отцю і святителю церковному, якому правилась Літургія, і тій Пречистій Святій*

Діві, в лоні Якої звершилося воплочення Того, Кому правилася вся Літургія. Диякон тим часом споживає все те, що залишилось у Чаші, й потім, наливши в неї вина і води і обмивши внутрішні стіни її, випиває, осушивши старанно губкою, щоби нічого не залишалось, складає святі сосуди разом, покривши та зв'язавши їх, і подібно до священника говорить: *Нині відпускаєш раба Твого*, повторюючи ті ж пісні та молитви. І обидва виходять, нарешті, з храму, несучи сяючу свіжість на обличчі, радість святкову у душі, подяку Господові на устах своїх.

КІНЦЕВЕ СЛОВО

Діяння Божественної Літургії для душі велике: зримо й видимо звершується, на очах усього світу, і приховано. І якщо тільки молільник побожно та уважно слідкує за кожною дією, покірний закликам диякона, — душа набуває високого настрою, заповіді Христові стають підсильними до виконання, ярмо Христове благом і тягар легким. Вийшовши з храму, де він був присутній на Божественній Трапезі Любові, він у кожній людині бачить брата. Чи візьметься він до буденних своїх обов'язків на службі, чи в родині, чи де б не було, в якому б не був <званні>, зберігає мимоволі у душі своїй високий наказ любовного ставлення до людей, що приніс з небес Богочоловік. Він мимоволі ставиться з більшим милосердям і любов'ю до підлеглих. Якщо сам під владою іншого, то охочіше і з

більшою любов'ю йому кориться, наче Самому Спасителю. Якщо бачить благаючого про допомогу, серце його більше схильне допомагати, відчуває він більше втіхи, з любов'ю дає убогому. Якщо він убогий, то з вдячністю приймає найменший дар: зворушене серце його розгублене від вдячності, і як ніколи він молиться з признанням за свого благодійника. І всі, що уважно слухали Божественну Літургію, виходять лагіднішими, приязнішими у ставленні до людей, дружелюбнішими, тихшими у всіх учинках.

А тому кожному, хто тільки бажає йти вперед і ставати кращим, потрібна якомога частіша присутність на Божественній Літургії та уважне слухання: вона непомітно формує і творить людину. І якщо суспільство ще не остаточно розпалося, якщо люди не дихають повною, непримиренною ненавистю один до одного, то сокровенною причиною цього є Божественна Літургія, що нагадує чоловікові про

святу, небесну любов до брата. А тому той, хто хоче зміцнитися у любові, повинен якомога частіше бути, зі страхом, вірою та любов'ю, на Священній Трапезі Любові. І якщо він відчуває, що негідний приймати в уста свої Самого Бога, Котрий увесь є любов, то хай буде спостерігачем того, як причащаються інші, щоби непомітно, невідчутно ставати досконалішим з кожним тижнем.

Великий і незмірний може бути вплив Божественної Літургії, якби чоловік слухав її з тим, щоби запроваджувати у життя почуте.

Всіх однаково повчаючи, однаково впливаючи на всі ланки, від царя до останнього жебрака, всім говорить одне різною мовою, всіх навчає любові, що є зв'язком суспільства, сокровенною пружиною всього стрункого руху, поживою, життям усього.

Але якщо Божественна Літургія впливає могутньо на присутніх при звершенні її, то наскільки сильніше впливає на самого слу-

жителя, або ієрея. Якщо тільки він побожно служив їй зі страхом, вірою та любов'ю, то уже весь він чистий, подібно до посудів, які вже ні на що потім...; чи зайнятий він протягом усього того дня виконанням свого різноманітного пастирського обов'язку, чи в родині поміж своїх домашніх, чи поміж своїх парафіян, котрі також є родиною його, — Сам Спаситель у ньому бачиться, і в усіх діях його діятиме Христос; і в словах його говоритиме Христос. Чи схилятиме він до примирення між собою ворогуючих, чи спонукатиме до милосердя над безсилим сильнішого, чи озлобленого, чи втішатиме скорботного, чи до терпіння пригнобленого, чи..., — слова його матимуть силу цілющого елею і будуть на всякому місці словами миру й любові.

ДУХОВНАЯ ПРОЗА

ПРАВИЛО ЖИТТЯ У СВІТІ

Началом, коренем і утвердженням усього є любов до Бога. Але у нас це начало в кінці, і ми все, що тільки є у світі, любимо більше, ніж Бога. Любити Бога слід так, щоби все інше, крім Нього, вважалось другорядним і не головним, щоби закони Його були вищими для нас за всі постанови людські, Його поради вищі всіх порад, щоб засмучення Його вважалось набагато важливішим, ніж засмучення будь-якого чоловіка. Любити Бога означає любити Його у кілька разів більше, ніж батька, матір, жінку, дружину, брата і друга; а ми навіть і так його не любимо, як любимо їх. Хто любить Бога, той уже сильніше любить і батька, і матір, і дітей, і брата, ніж той, хто прив'язується до них більше, ніж до Самого Бога. Любов останнього є один оптичний обман, плотська, чуттєва любов, одне пристрас-

не чарування. Така любов не може діяти розумно, тому що очі її сліпі. Любов же є світло, а не морок. У любові міститься Бог, а не дух темряви: де світло, там і спокій, де темрява, там і збурення. І тому любов, що походить від Бога, тверда і вносить твердість у наш характер і самих нас робить твердішими; а любов не від Бога хистка і бентежна і самих нас робить хисткими, боязкими і нетвердими. І тому прямо від Божої любові повинна походити всяка інша любов на землі.

Любов земна, що походить від Божої, стає через це піднесенішою та обширнішою, бо вона велить нам набагато більше любити ближнього і брата, ніж ми любимо: вона велить нам надавати не одну тільки речову допомогу, а й душевну, не тільки дбати про його тіло, а й про душу, боліти серцем за нього не через те тільки, що він завдає нам неприємності, а й через те, що він сим учинком завдає нещастя душі своїй. Бо гріх його лежить і на нас; ми повинні

були його повчити, настановити, навчити, виховати. Але як ми можемо це зробити, коли самі слабкі й немічні? Путтю та дорогою Божественної любові все можливе; без неї все трудно. Щоби виховати іншого, ми повинні виховати перше себе.

Як же виховати себе? Виховання повинне відбуватися у безперервному розмислі про свій обов'язок, у читанні тих книг, де зображується чоловік у подібному до нашого стані, колі, спільноті та званні, і за таких же обставин, — і потім у безперервному застосуванні та зіставлянні всього цього зі законом Христа: в чому вони не суперечать Христу, те приймати, в чому не відповідають Його закону, те відкидати; бо все, що не від Бога, то не є істинним. Що ж знайдемо сумнівним і не знаємо як вирішити, те до часу слід відкласти і ніяк не бентежитись цим: це ознака, що ми ще не готові, і що очі наші набудуть ясного знання речей потім, в міру нашого вдосконалення. Від спорів, як від вогню, слід стерегтися, як би сильно вони нам не супере-

чили, яку б неправу думку нам не викладали, не слід ніяк дратуватися, ні доводити супротивне; але краще замовкнути і, пішовши до себе, зважити все сказане й обміркувати його холоднокровно. Але й обміркувавши не говорити, якщо відчуваємо, що не можемо сказати так, щоб воно саме було доступне тому чоловікові, з котрим говоримо, або ж якщо відчуваємо, що не можемо сказати холоднокровно й безгнівно. Істина, сказана у гніві, дратує, а не приклоняє. Отже, виховати іншого та надати йому душевну істинну допомогу ми можемо тоді, коли досягли самі найвищої незлобивості, коли ніякі образи не можуть образити нас. Тоді й розум наш отримує світло і може спостерігати за вчинками інших, бачити їхні прогрішення й навчати нас, як позбавлятися від них. Тоді й Бог допомагає нам на всякому кроці, підказуючи дійсні засоби проти всього. На цьому засноване й життя: вчитися самому та навчати інших, і самому вознестись й іншого вознести до Бога.

У всіх наших починаннях і вчинках більш за все ми повинні остерігатися одного найсильнішого ворога нашого. Ворог цей — зневіра. Зневіра є справжньою спокусою духа темряви, якою нападає він на нас, знаючи, як трудно з ним боротися чоловікові. Зневіра противна Богу. Вона є наслідком недостатньої любові нашої до Нього. Зневіра породжує відчай, який є душевним убивством, найстрашнішим зі злочинів, скоєних людиною, бо відрізає всі путі до спасіння, і тому дужче за всі гріхи його ненавидить Бог. Через те й у молитвах проситься щоденно, щоби дав нам Бог серце тверезіюче, бадьорий ум, думку світлу й відігнав би від нас дух зневіри.

Інколи душевний неспокій і бентежність, подібні до зневіри, бувають Божими попущеннями, які посилаються нам для того, щоб спробувати та випробувати, чи укріпились ми в характері; іноді ж просто для того, щоб, шукаючи засобів порятунку від такого неспокою

й зневіри, придумали зробити щось таке, чого б ніяк не придумали раніше. Бо Бог всіяко намагається нас напоумити і вимагає, щоб ми зробили якесь зусилля для пізнання Його волі. І тому багато з тих, хто виховали себе у тривогах, радять у такі хвилини звернути погляд на все минуле життя наше і старатися пригадати все те, що ми пропустили зробити чи відкладали на інший час, а пригадавши, зайнятися вже не повсякденними та буденними ділами нашими, а тими саме, які ми пропустили зробити, і займатися ними ретельно весь час, доки тривають зневіра й збентеження. І займатися ними зовсім не так, як би ми самі собі постановили, але так, як би вони покладені були Богом, а не іншим ким, виконуючи їх подібно до послухника, який виконує не перечачи і рабськи всяке повеління свого подвигоположника і володаря.

Земне життя наше не може бути і на хвилину спокійним, це ми повинні пам'ятати завжди. Тривоги слідуєть одні за іншими; сьо-

годні одна, завтра інші. Ми покликані в світ на битву, а не на свято: святкувати перемогу ми будемо на тому світі. Тут ми повинні мужньо, не занепадаючи духом битися, щоби отримати більше нагород, більше підвищень, виконуючи все як законний обов'язок наш з розумним спокоєм, озираючись всякий раз довкола себе і звіряючи все зі законом Христа Господа нашого. Ніколи нам роздумувати про боязкість чи втечу з поля: на всякому кроці чекає на нас подвиг християнської мужності, всякий подвиг доставляє нам новий щабель до досягнення Небесного Царства. Чим більше небезпек, тим сильніше слід збирати сили і возносити сильніше молитву до Бога. Перебуваючи серед бою, не втрачай сього ні на мить з виду; готуючись до битви, готуй себе до того зарані, щоби тверезо, бадьористо й весело потекти дорогою! Сміливіше! Бо у кінці дороги Бог і вічне блаженство! Але, наче безумні, безпечні й недалекоглядні, ми не дивимось на кінець до-

роги, тому й не отримуємо ні бадьорості, ні сил для подорожування цєю. Ми бачимо самі тільки перешкоди, не помічаючи, що вони-то суть наші шаблі сходження. А частіше за все ми все бачимо по-іншому: пагорбок нам здається горою, малість — великим ділом, привид — дійсністю, все перебільшується в очах наших і лякає нас. Тому що ми очі тримаємо долу і не хочемо звести їх вгору. Бо якби звели їх на кілька хвилин вгору, то побачили б над усім тільки Бога й світло Ним випромінюване, що все освітлює у справжньому вигляді, і посміялись би тоді самі зі сліпоти своєї.

Хай всяке діло й починання супроводжується завжди душевною внутрішньою молитвою, не такою молитвою, яку ми звикли повторювати щоденно, не входячи у смисл всякого слова, але такою молитвою, котра б вилетіла з усіх сил нашої душі й після котрої, поблагословившись та перехрестившись, могли б одразу братися до самого діла.

Ніхто хай не впадає від того в зневіру, якщо Бог не виконує тієї ж миті услід за молитвою нашого бажання і якщо даєння не одразу зіходить на прохання; але навпаки, тоді-то бадьоріше та веселіше духом будемо молитись і діяти! Тоді-то саме хай зростає сильніше наша надія. Бо Бог, керуючись великим смыслом, дає комусь у кінці те, що іншому при початку. Але блаженний і у кілька разів блаженніший той, котрому визначено звідати за тривалі й великі труди те, що другому за менші: душа його буде більше приготована, більше достойна і може більше обійняти і вмістити в себе блаженства, ніж душа другого. «Хто витерпить до кінця, той спасеться», — сказав Спаситель — і сим уже відкрив нам таїну життя, на котру не хочемо ми навіть подивитися очима, не тільки зрозуміти.

Не затьмарюватись, але старатися світлішати душею повинні ми безперервно. Бог є світло, а тому й ми повинні прагнути до світла. Бог є верховна веселість, а тому й ми повинні

бути також світлі й веселі. Веселі саме тоді, коли все піднімається проти нас, щоб нас збен-тежити й засмутити. Інакше й заслуги немає ніякої: неважко бути веселим, коли навкруг нас усе весело; тоді всякий уміє веселитись: і не просвічений вірою, і не маючий ніякої твердості чоловік, і не християнин, і язичник тоді вміють бути спокійними і веселитись. Але достоїнство християнина в тому, щоб і в печалі бути безпечальним духом. Інакше де ж і відміна його від язичника.

Все хай скеровується в нас *любов'ю до Бога*. Хай носить ся вона вічно, як маяк перед мисленими нашими очима! Блаженний, хто почав свої подвиги прямо з любові до Бога. Він швидше від усіх інших полетить путтю своєю й легко переможе все те, що іншому здається нездоланим і неможливим. Весь світ тоді стане перед ним у іншому й істинному виді: до світу він прив'яжеться тому тільки, що Бог помістив його серед світу та звелів прив'язатися

до нього; але й у світі полюбить він тільки те, що є в ньому образом і подобою Божою. І земній любові він уклониться не так, як грубий чоловік уклоняється образу, вважаючи образ за Самого Бога, але так, як уклоняється образу просвічений вірою чоловік, що вважає його лише блідим художнім твором, поставленим тільки для нагадування, що слід возноситись до Того, Чий образ неможливо побачити нашими тлінними очима. Рівним чином і на всяку земну любов нашу, якою б чистою й прекрасною вона не була, ми повинні дивитись як на видимі й недостатні знаки безкінечної любові Божої. Це тільки самі іскри, самі кінці тієї прекрасної ризи, в яку облеклась безмірна й безмежна любов Божа, котру ніщо не вмістить, як ніщо не може вмістити Самого Бога.

ПРО ТІ ДУШЕВНІ
СХИЛЬНОСТІ І НЕДОЛІКИ
НАШІ, ЯКІ ВИКЛИКАЮТЬ
У НАС БЕНТЕЖНІСТЬ І
ЗАВ'ЯЖАЮТЬ НАМ
ПЕРЕБУВАТИ У
СПОКІННОМУ СТАНІ

ПРО ГНІВ

Перебороти гнів набагато трудніше тому, хто ще не підозрює в собі цього гріха. А хто вже дізнався, що в ньому є гнів, тому легше. Він уже знає, проти чого йому слід діяти, хто його істинний ворог, він уже відчуває, що в усіх неприємних і дратливих випадках і обставинах слід йому йти перш за все не проти випадків та обставин, а проти власного гніву. Якщо тільки він буде про це безперервно пам'ятати, і, так би мовити, бачити перед собою, й готуватися до битви з

гнівом своїм, а не з чимось іншим, тоді він його неодмінно подолає, а обставини й випадки, що викликають гнів, зникнуть потім самі собою.

Багато хто не може зносити несправедливих докорів. *Несправедливий докір* їм здається чимось жахливим; але здається набагато гіршим і жахливішим заслужити *справедливий докір*: ми тоді подвійно караємось і людьми й власною совістю. Несправедливий же докір повинен викликати по-справжньому протилежну дію: тут навіть відчувається таємне задоволення, коли бачиш, що насправді чисто на душі й через людські звинувачення тільки більше та більше виграєш перед Богом. Втім, не тільки перед Богом, а й навіть у нинішньому земному перебуванні перед світом і перед людьми ними швидше виграєш, ніж програєш: хто невинний і ні в чому не звинувачений, той навіть ні в кому і співчуття до себе не викликає, тому що всякий з нас у чомусь невинний. Але хто, будучи невинним, звинувачений, до

того всі відчувають співчуття. Але якщо він не тільки, будучи невинним, звинувачений, а ще й переносить з терпінням звинувачення, і не тільки переносить з терпінням, а ще й платить великодушністю за несправедливі докори, тоді він викликає здивування до себе у всіх без винятку, навіть у людях поганих і нездатних дивуватися нічому прекрасному. Отож, несправедливі докори можуть тільки прислужитися до збільшення наших достоїнств і принести нам більше засобів до здобуття загальної любові, не кажучи вже про нагороди небесні.

Багато хто утруднюється тим, що не знають, як відповідати на докори, тому що зазвичай ті, що докоряють, несправедливо люблять, щоб їм відповідали, якщо ж вони до того ще й злобліві, то люблять навіть, щоб їх дратували суперечачи або гнівними словами, щоби цим давати собі привід і нагоду до озлоблення й докорів. У такому разі слід діяти так, щоб не виставляти у словах і відповідях своїх ні свою

невинність, ні їхню злобу. Взагалі слів якомога менше, а поміркованості й холоднокривності в них якомога більше. Краще за все відповідати так: «Хоч мені здається, що я не винен, але оскільки мене вже звинувачують, то, ймовірно, в мені справді є щось таке, що дало привід до звинувачень. Як би там не було, але жоден чоловік не може сказати: я не винен. Тому я краще зроблю, якщо замість того, щоб відповідати тепер же на звинувачення, подумаю на самоті потім, обміркую, погляну на себе і т.п.» Такою відповіддю, крім того, що можна припинити всяку розмову, можна ще виграти час, протягом якого прохолоне всяка голова.

Дехто відчуває гнів проти несправедливих суджень. Не сердитись на те, що інший проказує помилкові, пристрасні чи несхожі з нашими судження, так само дивно, як коли б ми самі почали сердитись на іноземця за те, що він говорить іншою мовою, не схожою на нашу, а нашої мови не розуміє. Перш за все слід уя-

вити собі живо характер і якості тієї особи, з котрою говориш; подумати: чи може вона навіть говорити інакше? чи не є це вже нещасна звичка її, а звичка — друга натура, звичку її самій важко побороти, якщо ж вона до того ще й стара, тоді ще важче? Отож, потрібно бути поблажливим до таких людей. Сперечатися з ними ніколи не слід; у разі, коли вони дуже помиляються, краще подумати, як би їх мимовільно, потроху вивести з такої помилки і замість того, щоб показати їм несправедливість їхню, що завжди буває якимось образливо, краще відбутися такими словами: «У цьому ділі важко мені бути суддею, я дуже добре знаю, що людині можна на всякому кроці помилитися. Найрозумніші та найкращі з людей помилялися і навіть тоді, коли думали, що менш за все можуть помилитись». Говорячи так, ми їм не говоримо, що вони несправедливі, а показуємо їм тільки те, що вони можуть помилятися. Вислів, що вони можуть помилитися, вже не стає тепер

для них образливим, бо ми сказали, що і найрозумніші з людей можуть помилятись. Так, цими словами ми змусимо їх навіть інколи звернутись до самих себе і подумати всерйоз над тим, чи не помились вони. Одним словом, ми можемо навіть зробити їм певну користь.

До всякого роду *натяків* слід бути цілковито глухим. Тим більше що натяки не становлять головного у мові; це епізоди увідні, вставні фрази, слова у дужках, а тому їх слід так і залишити вставними фразами й словами у дужках, а відповідати тільки на те, що головне у мові. Взагалі не слід ні в якому разі з якогось незначного зернятка, неумисне чи зумисне зроненого слова, заводити довгу розмову. Інакше це буде те саме, що роздмухувати іскру, котра сама собою загасла б і котру, роздмухавши, можемо перетворити на таку пожежу, що й загасити вже трудно.

Гнів ми відчуваємо ще (й доволі часто) тоді, коли звинувачують, або сварять, чи просто

насміхаються з людей, нам близьких, рідних, або чомусь дорогоцінних нашому серцю. Хоч порух цей благородніший, ніж якби ми гнівались за себе, але він гнівний і тому так само несправедливий, як і перший. Перш за все ми повинні подумати про наступне: яку шкоду можуть завдати нашим близьким такі висловлення? Слова ці нічого не можуть відняти від них, ні додати до них; друзі й приятелі наші не стануть від цього в сутності своїй ні кращими, ні гіршими. Навпаки, дізнавшись все, що говорять про них, ми можемо навіть інколи застерегти їх від чогось. Зробити їм щось корисне, звернути їхню увагу на щось справді в них присутнє слабке, недостойнє їх. З тими ж, які порочать друзів наших, не слід взагалі сперечатись. Це ні до чого не приведе, їх не переспориш; тим більше, що спір вони зовсім не для того затівають, щоб дізнатись істину, а для того, щоб висварити. Ніколи не слід захищати палко друзів наших, і особливо слід

стерегтися, щоб не розводитись надто про їхні якості похвальні та прекрасні. Цим будемо ще більше сердити їхніх недоброзичливців і тільки підбурювати проти них. Краще замість усяких захистів холонокровно відповісти такими словами: «Я знаю, у друзів моїх і, справді, багато недоліків, але хто з нас без недоліків? Усе діло тільки в тому, що людина в інших бачить їх ясніше, ніж у собі. Друзі мої, справді, мають такі недоліки, яких інші не мають, але зате інші мають зі свого боку такі недоліки, яких не мають друзі мої. У всякого є свої недоліки, але вирішити, хто з нас має їх більше, хто менше, або чиї недоліки важливіші за інші, важко нам, тому що потрібно бути дуже неупередженим». Проказавши такі слова, слід старатися звернути розмову на інші предмети й завжди відбуватися подібним чином.

Гнів, насамкінець, ми відчуваємо ще у різних дрібницях, дурничках, що походять від наших власних слабостей, яких так багато в

кожній людині. Ми здатні гніватись на все: чи зробиться щось не так, як ми б хотіли, — ми вже гніваємось. Чи відбудеться щось не у той саме час, як ми б хотіли, — ми вже гніваємось; чи зустрінемо в комусь щодо нас найменшу зневагу, навіть просто неакуратність і несправність — ми вже гніваємось. Одне слово, всяка нікчемна абищиця іноді має силу роздратувати нас. У такому разі вельми добре було б пригадати всі такі абищиці, котрі нас виводять із себе, і записати їх. Добре б навіть вести журнал, в якому записувати, коли й за що розсердився, і потім частіше його перечитувати. Це одне вже може знищити в нас схильність сердитись на дрібниці й абищиці.

ПРО БОЯЗНЬ, ПОМНСЛІВІСТЬ І НЕВПЕВНЕНІСТЬ У СОБІ

Недоліки ці з'являються від того, що ми ще не досить утвердились у головних правилах і положеннях, які може дати нам одне тільки читання Євангелії та Святих книг. Поки не почнемо ми глибше входити у значення істин Євангельських, поки не почнемо більше прикріплятися любов'ю до Бога, ніж до землі, до тих пір буде все ще в голові нашій мішатись головне з дрібним, важливе з нікчемним; те й друге буде набувати в наших очах рівнозначної важливості, ми будемо вагатись, яке обрати, і за всіх наших прекрасних якостей душевних залишимося нерішучими й слабкими. І взагалі будемо боятись не Бога, а людину, будемо думати не про те, як би не засмутити Бога, а про те тільки, як би не засмутити людину.

Але в міру того, як будемо входити у пізнання наших головних зобов'язань і обов'язків, всяка дріб'язкова боязнь і нерішучість у нас зникне.

Перш за все необхідно тримати у вічній пам'яті, що в усіх ділах і діях у житті більшому слід віддавати перевагу перед меншим. Інакше чоловік загубиться неодмінно й не зробить ні більшого, ні меншого. Якщо ж він зробить більше, тоді менше зробиться вже само собою. Так ми повинні діяти, і якби навіть, діючи таким чином, ми викликали у дріб'язкових речах проти нас невдоволення, то тим не слід бентежитись і перетерпіти тимчасове невдоволення. Якби, наприклад, довелося нам щось не зробити для того чоловіка, котрого ми любимо, але не зробити з тим саме, щоби потім зробити для нього більше й краще, відмовити йому в чомусь, але відмовити з тим, щоби потім йому доставити найнеобхідніше і потрібне, у такому разі ми повинні

діяти твердо й нас повинна надихати думка, що ми діємо для його ж блага. Ця мета варта того, щоб задля неї перетерпіти невдоволення чи прикрий докір. Потрібно, щоб люблячі нас інколи зустрічали в нас одне рішуче слово: ні, замість усяких пояснень. Але це слово слід вимовляти рідко, саме тоді, коли діло стосується головних речей і головних істин. Так, щоб через нас і інші мали більше поваги до головних речей та головних істин. Одне слово, щоб завжди, всюди і в усьому *більшому віддавали перевагу перед меншим*. Діючи так, ми викличемо до себе повагу всіх, навіть і тих, котрі спочатку опиралися нашим учинкам.

Людям чутливим, які мають душу ніжну й лагідну, здається трудним і важким відмовити в чомусь кому б то не було. Це походить почасти від того, що вони й в інших підозрюють таку ж чутливу й ніжну природу, тоді як у більшої частини людей всі враження минають швидко й миттєво. Розсердившись на щось

раптово, вони через дві хвилини забувають навіть і те, на що сердились. Тож, чи з боязні до миттєвого забувати про вічне? І для хвилиного чи жертвувати тим, що корисне не для однієї хвилини? Але навіть якби й довелося нам у комусь із близьких нам зустріти таку ніжну, чутливу та чуйну природу, то й тоді ми повинні керуватись тією ж думкою, тобто дбати про їхнє тривале благополуччя, а не хвилине. Ми дуже добре знаємо, що мікстура гідка на смак, але, однак, змушуємо випити її насильно. Ніхто б із нас не зважився навіть зробити операцію близькому нам чоловікові, але якби тільки від цього залежало життя його, тоді б ми самі, попри всю відразу нашу, схопили б до рук інструмент і зробили б її, якби не нагодився хірург.

ПРО ЗНЕВІРУ

Зневіра є найбільшим із гріхів, а тому, як тільки сама тінь її набіжить на нас, ми повинні того ж часу звернутися до Бога й молитися з усіх сил наших.

Зневіра долає декого тоді, коли *відчуєш* свою слабкість і безсилля, зневіра від того, що безсилий і малий духом долала всякого і знайома всім. Найбільш сильні характери відчували так само своє безсилля, як і найбільш безсилі. Різниця в тому, що найсильнішим посилаються випробування найсильніші, нещастя найтяжчі; найслабкішим найслабкіші. І тому в такі хвилини зовсім не слід впадати у відчай, але молитися дужче й дужче до тих пір, поки не пом'якшає душа і не розродиться сльозами. Негайно після молитви, коли підніметься хоч на часину дух, перечитати всі правила й настанови у житті, які є у нас виписаними і

які повинні бути у всякого, перечитати журнал свій, всі записані там сумні й тяжкі хвилини. Потім подивитись на свої нинішні обставини, на своє становище і на свої прикrostі теперішні. І коли обдумаємо, зважимо й порівняємо все, тоді раптом як блискавка осяє та освітить нас Самим Богом дарована думка, й ми знаходимо тоді засоби допомогти тому, чому й не думали бути в силах допомогти.

У чоловіка немає своєї сили; це він повинен знати й пам'ятати завжди, — хто сподівається на силу свою, той найслабкіший від усіх у світі. Ми повинні бути міцними Божою силою, а не своєю. Найтвердішими характерами ставали тільки ті, котрі сильно занепадали духом і бували в якісь хвилини свого життя найслабкішими з усіх. Саме це й спонукало їх усіма силами озброїтись проти власного безсилля. Вони старалися, молилися, безупинно просячи про допомогу, і таким чином зміцніли й стали найтвердішими. Ті ж, котрі нам іноді зда-

ються сильними тому тільки, що мають грубу та жорстку натуру, не знають жалості, здатні ображати, бути деспотичними й виказувати характер свій капризами, — ті показують тільки одну мішуру сили, а насправді її не мають. На першому нещасті, як на пробному камені, вони спізнаються. За першого нападу нещастя вони виявляються малодушними, низькими, безсилим, наче дітвори; тоді як найслабкіші зростають, наче велетні, за всякого нещастя. «Сила моя в немощах звершується», — сказав Бог вустами апостола Павла.

Зневіра за першої невдачі спіткає багатьох. Ми їй до того часу підвладні, доки не упевнимся остаточно і досвідом, і розумом, і прикладами, що перша невдача рівно нічого не означає. Невдачі посилаються нам для того, щоб спонукати нас краще й уважніше роздивитися те саме діло, щоби будити наш ум і розсувати йому поприще. Всі наші невдачі походять від нас самих: ми чи поспішили,

чи пропустили щось, чи не роздивилися всіх якостей тих людей, з котрими нам випало мати діло. А тому, помолившись, слід знову почати те саме діло, виправивши всі свої попередні помилки. Якщо ж знову станеться невдача, знову помолитися Богу, знову роздивитися всі обставини, знову виправити всі нові наші упущення — і, поблагословившись, бадьоро й весело взятися знову до діла. Люди великі тому зробилися великими, що не бентежились ніяк від першої невдачі, і не тільки від першої, а навіть від кількох, — і тоді, коли інші, бачачи їхнє терпіння, сміялись з них, наче з безумних, вони з новим запалом брались до свого невдалого діла й врешті успівали в ньому цілковито. Невдачі не для *перешкод* нам даються, а для *напоумлення*. І найрозумніший чоловік, не наробивши спершу дурниць, не зробиться розумним чоловіком.

Інколи невелика зневіра обсідає нас за різних дрібних неприємностей, іноді вона прихо-

дить невідомо з яких причин, просто від втоми душевної. Тоді для нас корисними бувають прості розваги, бесіда з близьким другом, з такою істотою, котра нас любить любов'ю вищою, а не пристрасною. Котра і нам самим могла б дорікнути, але разом з тим і втішити нас тихою, заспокійливою для душі розмовою. Котра, люблячи нас, була б разом з тим безпристрасною і до тих, котрі нас не люблять, Це корисніше буває в такі хвилини, забувши зовсім про себе, про свої власні біди та неприємності, відшукати стражденних з тим, щоб допомогти їм не однією грошовою допомогою, а душевною підмогою, проливаючи утішання на душевні болі. Хто сам терпів, той щасливець: він знає, як допомогти іншому. Такий засіб має дивовижний вплив на власну нашу душу. Після нього спокій раптом сам собою воцаряється в нас.

Зневіра, що знаходить на багатьох людей при роздумуванні про нинішнє, минуле і май-

бутне своє становище, показує тільки те, що вони ще мало думали, ще не вміють входити у смисл і значення подій. Але як тільки починаємо ми прозрівати смисл всякої події, тоді наповнюємось уповні однією вдячністю до Бога, бачачи, як усе, що тільки трапляється, трапляється для блага нашого. Ніяк не можна сказати, що такий-то час нашого життя був кращим тому тільки, що ми були тоді спокійні й менше тривожились всілякими бентежностями. Душевний сон ніяк не можна назвати прекрасним станом. Правда, ми не відчували тоді тривоги; але зате ми не відчували найбільших насолод душевних. Нам не було поприща показати красу, велич душі, терпіння, твердість, жар істинної молитви, віру істинну в Бога, любов істинну, тобто не поверхову, а глибоку, яка вміє віддати перевагу головному перед нікчемним, внутрішньому перед зовнішнім. Одне слово, для нас не було б подвигів, за які нагороди небесні готуються чоловікові; бо Бог не-

вимовно милостивий до чоловіка і вживає всіх засобів, щоб доставити йому більше й більше блаженства. Все цілковито залежить від нас. Всяке наше становище, найбільш скругне, ми можемо обернути на найбільш щасливе, варто тільки почати й молитися, а Бог уже допоможе й закінчить. Тому-то чим скрутніші обставини, тим по-справжньому ми повинні ще більше радіти за майбутнє, значить, тільки поприще перед нами розсувається, більше горизонту для діл і подвигів відкривається. Якщо ж збентежить нас на часину думка, що ми безсилі боротися на такому поприщі, то ми повинні одразу згадати, що безсилим-то й допомагає Бог. Всюди чекає на нас благополуччя. Чи поставлені ми серед людей поганих, з котрими нам важко жити? Ми, справді, поставлені для того, щоб з часом за нашого посередництва вони з поганих зробилися кращими. Найбільший подвиг, котрий більше за все приємний Богові! Бо не стільки Йому угодне

саме життя праведного, скільки угодне прекрасне життя наверненого грішника. Тож бо, беручи хоч якось участь у тому, щоб зробити інших кращими, ми робимо для Бога найприємніше, що тільки можна для Нього зробити. Тож, не думаючи про свої власні бентеження, ми повинні думати тільки про те, як би зробити побільше добра тим, котрі нас бентежать. А роблячи добро, ми повинні пам'ятати, що воно повинно бути душевним добром, тобто не тим, яке приносить хвилине задоволення, і тому нічого нам дивитись на те, чи сварять нас, чи платять нам невдячністю, чи сприймають саме діло не в тому вигляді, в якому воно є. Потім вони дізнаються і зрозуміють. Усе потім переміниться і принесе подвійну та потрійну вигоду. І тому, помолившись, ми повинні діяти сміливо: майбутнє в наших руках, якщо ми постараємось самі бути в Божих руках.

<ПРО ВДЯЧНІСТЬ>

Хто отримав багато здібностей і сил, той повинен багато, багато дякувати Богу, все життя того повинне перетворитись на один подячний гімн, а почуття вилитись однією прекрасною піснею невмовкаючої подяки. Постійна подяка прекрасно підносить душу. Вона вносить у неї мир, стрункність і тишу, а серце невідчутно розчиняє всепрощаючою, всеохоплюючою любов'ю навіть до самих ворогів.

Хто отримав багато здібностей і сил, тому потрібно багато старатися у приведенні всього, що тільки є в ньому, у стрункність. Краще йому не показувати своїх переваг, до тих пір, поки все не прийде в ньому до повної злагоди між собою, і всяка сила не стане на своє законне місце, інакше він виявить тільки нерівність свого характеру. Не впізнавши великих сил, які в ньому побутують, назвуть порухи їх

капризами, ділом зарозумілої самовпевненості. Він сам набуде слави зухвалою вискочня, накличе на себе ненависть замість любові й своєю чергою озлобиться також проти людей.

Щасливий той, хто має небесну здатність подобатись усім вродженою прекрасною ясністю душі, вродженою дитинною незлобивістю й тією чарівною привабливістю вродженого приємного поведження з усіма, яке так близько вабить до себе серця всіх, що кожному здається, ніби він усім їм рідний брат.

Але в кілька разів щасливіший той, хто, подолавши в собі всі невтримні стремління, набув цієї приємної дитячої простоти й невимовної привабливості ангельського поведження з людьми, яких не мала спочатку його перед усіма піднесена природа. Незліченно більше може він принести добра й щастя в світі, ніж той, хто отримав усе це від народження, і вплив його на людей незмірно могутніший та обширніший.

Але Боже! Як важко боротися з собою, з непокірними, невтримними нашими стремліннями, яка слабка, не набувши міцності, наша воля! Ось тут слід згадати, що наше життя повинно бути не стихаючою піснею постійної подяки Богу. Дякувати, дякувати, стратитись у подяці, — це потрібно зробити своїм їством, питвом, існуванням, життям. Постійна подяка високо підносить душу, а серце розчиняє всепрощаючою любов'ю до всіх. Вона дає нам вищу силу над нашими силами, і робить так, що нам стає легкою битва й перемога над пристрастями, і стає можливим набуття ангельської любові до людей.

НОТАТКИ, НАЧЕРКИ НА ОКРЕМИХ ЛИСТКАХ

До сповіді зібрати всі стани, всі як рівні між собою. Всі діло мають з Богом.

Ні, владо, дій прямо. Вкажи нам усім обов'язок наш, але не зв'язуй в той же час і рук наших і не безчести нас образливою підозрою. Говори з нами благородним голосом, і буде благородною відповідь.

Вищого за те не вигадати, що вже є в Євангелії. Скільки разів відхилялося від нього людство і скільки разів наvertsалося. Кілька разів зробить людство свій кругообіг... кілька думок зробить... обіг думок... і повернеться знову до Євангелії, підтвердивши досвідом подій істину кожного його слова. Вічне воно закорениться глибше й

глибше, як дерева, які хилитає вітер, пускають глибше й глибше своє коріння.

Одне тільки тут ясно, що хрест даний Тим, Хто дає одне благо, благо у різних виглядах, чи у вигляді ясного, зрозумілого нам щастя, чи у вигляді тяжкого, незбагненого нами страждання. У такій впевненості велика сила; але й цю силу ми отримуємо від Бога.

Коли б нас хтось назвав лицеміром, ми глибоко образились би, тому що кожний цурається цього низького пороку; але, читаючи у перших віршах 7-ї глави Євангелії від Матвія, чи не докоряє совість кожному з нас, що ми саме той лицемір, до котрого звертається Спаситель: *Лицеміре, витягни спочатку колоду з очей своїх. Яка стрімкість до осуду...*

«Гірше за все те, що будеш судити самого себе, будеш сам суддею своїм».

«Та хіба це страшно?» «О, як страшно! Не забувай, що погляд набуде прони <кливості> орлиної, а ум повного розуміння, справедливого, що ти будеш іншим чоловіком, будеш судити мудро, справедливо й гаряче, зі всією любов'ю до добра, з усім благодатним гнівом і ненавистю до зла, і щойно прокажеш ти безпристрасне слово суду, тобі скажуть: «Це все ти, справедливий суддя, ти це наробив». Га?»

«Чому ж ніхто не є подвижником правди, чому не стоїть за добро спільне, як за своє, чому не влюбився у це добро. Тому що руки віднімаються, бачачи, що всі розкрадають те добро, яким він клопочеться, що все накопичене ним дістанеться в жалування першому дурневі».

Чому потрібне господарство? Тому, що від ц<ього> залежить добробут всієї держави. Тому що облаштуються краще влас<не> життя всякого чолов<іка>. Тому що заняття

й невинний рух зміцнюють тіло та здоров'я. Тому що від цього самі розумові здібності у свіжості. Тому, врешті, що цим виконує людина свій обов'язок і призначення, дан^{<е>} від Бога, у поті лиця здобувати хліб.

Що відбувається від занедбання господарства? Від занедбання господарства походять нещастя всієї землі, кінцеве збідніння її та розлад. Посухи, дочасний розлад.

Чим розорили маєтки помі^{<щики>}?

Тим, що кинули маєтки. Віддали землі до рук управ^{<ителів>} та найманців, котрі дбають тільки про свої вигоди, про доставлення тимчасових прибутків, не звертаючи уваги на майбутнє, все виводячи й нічого не насаджуючи, як уже й сталося в Росії, де вирубали багато лісів. Від цього зміли ріки й менше почали давати необхідної вологи. Земля стала сухішою та безпліднішою. Припинилися дощі, які принаджуються зазвичай лісистим місцем.

На що переважно слід звертати в господарстві увагу?

На те, щоб не згаяний <був> час. Тому необхідно знати час, коли що робити.

Що необхідно робити навесні?

<ТРУД>

Чоловік народжений для того, щоб трудитися. «У поті лиця здобуватимеш хліб свій», — сказав Бог після вигнання чоловіка за непослух з раю, і з тих пір це стало заповіддю чоловікові, й хто ухиляється від труда, той грішить перед Богом. Всяку роботу роби так, ніби її замовив тобі Бог, а не чоловік. Якби й не нагородив тебе чоловік тут — не ремствує; зате більше нагородить тебе Бог. Важливіша за всі роботи — робота землероба. Хто обробляє землю, той більше від інших угодний Богові. Сій і для себе, сій і для інших, сій, хоч би й надіявся, що пожнеш сам: пожнуть твої діти; скаже спасибі тобі той, хто скористається твоїм трудом: згадає ім'я твоє і помолиться за душу твою. За всякого випадку тобі вигода: всяка молитва у Бога значить. Тільки трудись з тією думкою, що трудишся для Бога, а не <для> чоловіка, і не дивись ні на які невдачі, хоч би все те,

що ти напрацював, і пропало, і не вродилось, побите було градом, — не втрачай віри і знову берись до роботи. Богу не потрібно, щоб ти наробив багато грошей на цьому світі; гроші залишаться тут. Йому потрібно, щоб <ти> не був у неробстві і робив. Тому, роблячи тут, нароблює собі Царство Небесне, особливо якщо робить з думкою, що він робить Богові. Робота — святе діло. Коли робиш роботу, говори в собі: «Господи, поможи!» і за кожним разом говори: «Господи, помилуй!» Заступом чи когнеш чи вдариш сокирою, говори: «Господи, удостой мене бути в раю з праведниками». Коли робиш роботу, старайся бути благочинним у думках, ніби ти був у церкві, щоб від тебе ніхто не почув сварливого слова, щоби й грубого не почув від тебе товариш; щоб у взаємній любові всіх робилося діло: тоді робота — святе діло. Така робота вирятовує твою душу. Такою роботою тут — заробиш ти собі Царство Небесне там. Амінь.

МОЛІТВІ, ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ, ПЕРЕДСМЕРТНІ ЗАПИСИ

<НА 1846 РІК>

Господи, благослови на сей грядущий рік! Оберни його весь у плід і труд многоплідний і благодотворний, весь на служіння Тобі, весь на вирятуння душ. Будь милостивий і розриси руки й розум, осінивши його світлом вищим Твоім і прозрінням пророчим великих чудес Твоїх. Святий Дух хай зійде на мене й двигне вустами моїми й хай освятить у мені все, спопелюючи і знищивши гріховність і нечистоту і мерзотність мою та обернувши мене на святий і чистий храм, достойний, Господи, Твого перебування. Боже! Боже! не відлучайся від мене! Боже! Боже! пригадай древню любов. Боже! благослови і дай могутність полюбити

Тебе, оспівати і восхвалити Тебе, і возвести всіх до хваління святого імені Твогого.

Схиляй мене до Себе, Боже мій, силою святої любові Твоєї. Ні на мить буття мого не залишай мене; будь співприсутній зі мною в труді моєму, задля якого привів мене у світ, щоб, звершуючи його, перебував увесь у Тобі, Отче мій, Тебе єдиного уявляючи день і ніч перед мисленими очима моїми. Зверши, щоб перебував я у ньому в світі, щоб нечутливою була душа моя до всього, крім єдиного Тебе, щоб не відгукалося серце моє на житейські скорботи і бурі, що їх воздвигає сатана на збурення духу мого, щоб не покладав моєї надії ні на кого з тих, хто живе на землі, але на Тебе єдиного, Владико й Господе мій! Вірю бо, що Ти єдиний у силах підняти мене; вірю, що й се саме діло рук моїх, над яким і роблю нині, не з мого призволення, але зі святої волі Твоєї. Ти оселив у мені й першу думку про нього; Ти й виростив її, виростивши й мене самого для неї;

Ти ж дав сили привести до кінця Тобою на-
умлене діло, забезпечивши все спасіння моє: по-
силаючи скорботи для пом'якшення серця мого,
воздвигаючи гоніння на часті звертання до Тебе і
на отримання найсильнішої любові до Тебе, нею
ж нехай займеться і загориться віднині вся душа
моя, славлячи щохвилино святе ім'я Твоє, що
прославляється завше, нині, і повсякчас, і во віки
віків. Амінь.

Боже, благослови!

Хай з'явиться нинішнього року дозрілий і
повний плід!

Господи, дай мені пам'ятати вічно моє... моє
невідання, моє незнання, недостатність освіченос-
ті моєї, щоб не виснував ні про кого й ні про що
необачної думки. (Нікого не судити й сторонитись
висновувати думку. Щоб пам'ятав щохвилино
слова Апостола Твого. Не все хай буде.)

Боже, зроби безпечною путь його, перебування у Святій Землі благодатним, а повернення на батьківщину щасливим і благополучним!

Приклони серця людей до доставляння йому покровительства (скрізь, де буде проходити він); віднови тишу морів й упокор бурхливе дихання вітрів!

Тишою ж душі його наповни, благодатних думок під час дороги його! Віддали від нього духа вагань, духа помислів бунтівних і бентежних, духа марновірства, пустих прикмет і малодушних передчуттів, нікчемного духа несміливості та боязні!

Духа же твердості й сили й непохитної надії у Тебе, Боже, всели в нього! Нехай окріпне в усьому благому й угодному Тобі!

Виправи молитву його і дай йому помолитися біля Гробу Святого за співбратів та кривих своїх, за всіх людей землі нашої і за всю вітчизну нашу, за її мирний час, за примирення всього в ній ворогуючого та збуреного, за оселення в ній любові й воцаріння Твого царства, Боже!

Боже, не зважай на недостойність його, але, заради молитов наших, сердечних та гарячих молитов, що висилаємо ми з глибини сердець наших, і заради молитов людей, Тобі угодних, які Тобі за нього моляться, удостой його, недостойного, грішного за се помолитися і не погребуй прийняти сердечні прохання його, простивши йому за все!

І сподоби його, Боже, постати біля Святого Гробу з оновленими силами, бадьорістю й ревністю повернутись до діла й труда свого, на добро землі своєї і на устремління сердець наших до прославляння святого імені Твого!

Господи! спаси й помилуй бідних людей. Змиლოსердся, Творець, і яви руку Свою над ними. Господи, виведи нас всіх на світло з темряви. Господи, віджени всі спокуси лукавого духа, які всіх нас спокушують. Господи, просвіти нас, Господи, спаси нас. Господи, спаси бідних людей Твоїх.

Господи, здержи гнів Твій і ярість покарань Твоїх. Господи, приклонись немічцю нашою і допоможи піднятися нам, наверни до Тебе й <допоможи> піднести благаючий крик до тебе й риданням сердець наших ублагати Тебе. Господи, не зважаючи на нечестиві наші діла й крик несамовитий, не відають бо, що творять, заради люблячих Тебе, заради угодників, пошли Духа Твого Святого, напоуми і спаси нас. Спаси, спаси нас, спаси.

Господи, спаси й помилуй бідних людей Твоїх. Не давай лукавому звеселитися та заволодіти нами. Не дай ворогу поглумитись над нами й похмурому породити безладдя і невпорядкованість, збурити стрункість, яка знаменує присутність Твою з нами. Господи, яви, сотвори святе чудо Твоє, створи, створи.

Господи, спаси.

Небесна стрункість і мудрість Христа, що була співприсутньою Богові при творінні світу, без неї же ніщо же бисть. Яви чоловіколюбство Своє заради Святої Крові Своєї, заради жертви за нас

принесеної. Внеси святий порядок, і розігнавши думки нечестиві, виклич з хаосу стрункість, і спаси нас, спаси, паси нас. Господи, спаси й помилуй бідних людей Твоїх.

Милосердя, Господи. Ти милосердний. Прости все мені, грішному. Сотвори, щоб пам'ятав, що я один і живу в Тобі, Господи; щоб не покладав ні на кого, крім одного Тебе, надію, щоб віддалився від світу до святого закуту самотності.

Боже, дай полюбити ще більше людей. Дай зібрати в пам'яті своїй все найкраще в них, пригадати ближче всіх ближніх і, натхненний силою любові, бути в силах зобразити. О, хай же сама любов буде мені натхненням.

Молюся за друзів моїх. Почуй, Господи, бажання й молитви їхні. Спаси їх, Боже. Прости їм, Боже, як і мені, грішному, всяке прогрішення перед Тобою.

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Віддаю все майно, яке є, матері й сестрам. Раджу їм жити в любові сукупно у селі і, пам'ятаючи, що, віддавши себе селянам і всім людям, пам'ятати слова Спасителя: «Паси вівці Моя!» Господь нехай напоумить все, що повинні вони зробити. Служилих мені людей нагородити. Якими відпустити на волю. Семена також, якщо він прослужить десять років графу.

Мені б хотілось, щоб село наше після смерті моєї стало пристанищем всіх дівиць, які не вийшли заміж, котрі б віддали себе на виховання сиріток, дочок бідних незаможних батьків. Виховання найпростіше: Закон Божий та безупинне вправління у труді на повітрі біля саду чи городу.

ПОРАДА СЕСТРАМ

В ім'я Отця і Сина... Я б хотів, щоби після смерті збудований був храм, в якому відправляли часті поминання за грішною душею моєю. Для того кладу в основи половину моїх прибутків від творів. Якщо сестри не вийдуть заміж, дім свій нехай перетворять на обитель, збудувавши серед двору і відкривши у себе притулок для бідних, які живуть без місця, дівиць. Життя повинне бути найпростіше, вдовольнятись тим, що виробляє село, і нічого не купувати. З часом обитель може перетворитися на монастир, якщо потім на старості днів сестри матимуть бажання прийняти чернечий чин. Одна з них може бути ігуменею. Я б хотів, щоб тіло моє було поховане якщо не в церкві, то в огорожі церковній, і щоб панахиди за мною не припинялися.

ДРУЗІЯМ МОЇМ

Дякую вам багато, друзі мої. Вами уквітчалось багато життя моє. Вважаю обов'язком сказати вам тепер напутнє слово: не бентежтесь ніякими подіями, які б не сталися навкруг вас. Робіть кожен своє діло, молячись у тиші. Суспільство тоді тільки виправиться, коли всякий приватний чоловік займеться собою і буде жити як християнин, служачи Богові тими знаряддями, які йому дані, і стараючись мати добрий вплив на невелике коло людей, що його оточують. Все прийде тоді у порядок, самі собою встановляться тоді правильні стосунки між людьми, визначаться межі, законні для всього. І людство рушить уперед.

Будьте не мертві, а живі душі. Немає інших дверей, крім указаних Ісусом Христом, і всякий, хто пролазить інакше, є тать і розбійник.

РІЧКИ, НАПИСАНІ ЗА ВІЛЬКА ДНІВ ДО КОНЧИНИ

Ще не будете малими, яко діти, не увійдете в Царство Небесне.

Помилуй мене, грішного, прости, Господи!
Зв'яжи знову сатану таємничою силою несповідимого Хреста!

Як зробити, щоби вдячно, подячно й вічно пам'ятати в серці моєму отриманий урок? І страшна Історія Всіх подій Євангельських...

Примітки

Розмисли про Божественну Літургію

Перше документоване свідчення роздумів Гоголя про значення і роль Літургії в духовному житті людини відноситься до початку 1840-х років. У листі до матері (від 1.10.1842) він писав: «Якщо ви відчуєте, що слово ваше знайшло доступ до серця душі страдницької, тоді йдіть з ним прямо в церкву і вислухайте Божественну літургію. Немов прохолодний ліс серед знесилюючих степів, тоді прийме його молитва під покров свій. І той, хто зумів все в житті перетерпіти за нас, той озброїть твердістю і силою його душу, об яку розлетяться земні нещастя». Правда, інтерес до Божественної Літургії виявився у Гоголя ще в роки навчання в ніжинській Гімназії вищих наук (*див.: Виноградов И. А. Гоголь – художник и мыслитель: христианские основы мирозерцания. – М., 2000 – С. 376–382*). В. І. Любич-Романович згадує, як Гоголь ставився до церковної служби: «... молитви слухав уважно, іноді навіть повторював їх наспівуючи, ніби служив сам собі окрему Літургію» (*Любич-Романович В. И. Гоголь в Нежинском лицее. Из воспоминаний В. И. Любич-Романовича //*

Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1881. – С. 554).

Можна з певністю сказати, що літургіка потрапляє в поле зору Гоголя у зв'язку з актуалізацією наприкінці 1830 – початку 1840-х рр.. його апостольських устремлень і пошуків засобів впливу на людину з метою її навернення до християнських цінностей. Він починає жваво цікавитись християнською літературою (в т. ч. і західноєвропейською християнською думкою): Гоголь студіює святоотецьку спадщину: Іоанн Золотоустий, Василь Великий, Єфрем Сірін, Григорій Ниський, Іоанн Дамаскін, Кирило Олександрійський та інші (див. *Воропаєв В. А. Гоголь над страницами духовных книг. Научно – популярныe очерки. – М., 2002. – С. 142–152).*

Серед рукописів, що залишились після смерті, були і виписки із книг церковних і творів Отців церкви, зроблені рукою самого Гоголя (див. *Паламарчук П. Г. Список уцелевших от сожжения рукописей Гоголя // Гоголь и современность. – М., 1984. – С. 484–491).* Частина цих виписок була надрукована М. І. Петровим (див.: *Петров Н. И. Новые материалы для изучения религиозно-нравственных воззрений Н. В. Гоголя // Труды Киевской духовной академии. – 1902. – № 6. – С. 270–317).* У найбільш повному обсязі вони надруковані у виданні: *Гоголь Н. В. Собрание сочинений: в 9-ти т. –*

М., 1994. – Т. 9. – С. 467–559. Ці виписки дають уявлення про Гоголеве знайомство з богословською літературою.

До цих пір залишається не проясненою мотивація створення Гоголем тексту “Розмисли про Божественну Літургію”. Звернення до цієї теми, внутрішня творча потреба прихована. “Розмисли...” стоять особібно в творчій спадщині письменника. Останій час дослідники роблять спроби віднайти зв’язки з попередньою творчістю письменника (див.: Шульц С. *Гоголь: от драматургии к «Размышлениям о Божественной Литургии» (аспект исторической поэтики)* // *Гоголеведческие студии. – Ніжин, 1999. – Вып. 4. – С. 86–118*). Ймовірно пояснення самого Гоголя, що найчастіше наводиться дослідниками як мотивація і виглядає, з першого погляду, досить переконливо, далеке від повноти і, як це часто буває у Гоголя, є радше прикриттям істинного смислу: “Мета цієї книги – показати, в якій повноті й внутрішньому глибокому зв’язку здійснюється наша Літургія, юнакам та людям ще початкуючим, ще мало ознайомленим з її значенням”.

Гоголь дійсно переймався питаннями поширення знань в середовищі юнацтва і молоді. Тут не можна не згадати “Навчальної книги словесності для руського юнацтва”, задум якої дослідники відносять до початку 30-х років. У “Авторській сповіді” він зізнався, що “...півжиття думав сам про те, як би написати істинно корисну

книжку для простого народу, і зупинився, відчувши, що треба бути дуже мудрим для того, аби знати, що насамперед потрібно подати народові. А позаяк немає таких розумних книжок, мені здавалося, що слово усне пастирів церкви корисніше й потрібніше для мужика за все те, що може сказати йому наш брат письменник. Скільки я себе пам'ятаю, я завжди стояв за просвіту народну...»

Обидва ці факти дають підстави думати про власне просвітницьку мету. Проте твердження, що цим і обмежується задум «Розмислів про Божественну Літургію», виглядає дещо легковажним з огляду на те, яку велику увагу приділяв письменник цьому тексту навіть в останній період життя.

Робота над «Розмислами про Божественну Літургію» інтенсивно велась у 1845 році. Гоголь студіює літургії св. Василя Великого і св. Іоанна Золотоустого. На початку року, перебуваючи в Парижі, бере консультації в еллініста Ф.М. Беляєва. М.С. Тихонравов зазначає в коментарях, що «в Парижі був переписаний для Гоголя і третій чин літургії: Божественна Літургія із чиноположень Апостольських, перекладена із древніх Святих Отців свідченнями затверджена» (*Гоголь Н.В. Сочинения. – Т. IV. – 10-е изд. – М., 1889. – С. 592*). Гоголь використовував під час роботи над текстом «Розмислів...» праці І. Дмитрієвського і В. Нардова (див.: *Дмитриевский И. Историческое, догма-*

тическое и таинственное изъяснение на Литургию. М., – 1823; Нардов В. Беседы на Божественную Литургию. – 2-е изд. – М., 1844).

Гоголь не припиняв роботи над «Розмислами...» до останніх днів свого життя, про що згадує О.Т. Тарасенков – лікар, який був біля помираючого митця. Гоголь придумав навіть особливий формат книги: «...маленький, в осьмушку» (у цьому виданні воля автора виконана), який дуже любив. Він хотів зробити цей твір народним, пустити в продаж за низькою ціною і без зазначення свого авторства, лише заради «навчання і користі для всіх станів». О.Т. Тарасенков наводить слова, ймовірно графа О. Толстого, в домі якого мешкав у останні дні і помер Гоголь, і якому читав рукопис: «Цей твір Гоголя не можна порівнювати ні з яким іншим твором такого роду; за силою слова він перевищує всі подібні твори, написані різними мовами» (Тарасенков А.Т. *Последние дни жизни Н.В. Гоголя // Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь. Опыт биографии. Приложения. – М., 2003. – С. 176).*

Праця над «Розмислами...» (біля десяти років) йшла паралельно з роботою над «Вибраними місцями...», а пізніше і другим томом «Мертвих душ». Гоголь постійно вносив усе нові й нові правки та доповнення. «Розмисли...» слугували своєрідним духовно-естетичним камер-

тоном і орієнтиром для названих творів. Їх об'єднувала Гоголева віра у християнські цінності. Слово церковне живило матерію його художніх творів.

Дослідники зазначають точність письменника у відтворенні ритуального порядку Літургії та її змісту. При цьому слід зауважити, що його пояснення адресуються сучасникам, які шукають духовної опори у вірі. Гоголь нагадує про земний шлях людини, яка повинна готуватись «до діла і подвигу».

Письменник не просто переказує весь хід літургійного дійства, його специфічний «сюжет», але одночасно й «освітує» його, бо, з погляду Гоголя, саме літургія здатна вирішити ті проблеми, які не під силу мистецтву слова. О. Анненкова пише про зв'язок слова «Розмислів...» з літературним словом Гоголя: «Робота над Літургією – спроба подолати як немічність, безсилля, так і франтуватість, спокусу літературного слова; а разом з тим – це і спроба саме письменницьким словом пояснити чин Божественної Літургії, доповнюючи тим самим численні й достатньо глибокі власне богословські тлумачення» (Анненкова Е.И. «Размышления о Божественной Литургии» в контексте позднего творчества Н.В. Гоголя // Гоголевский сборник. – СПб., 1994. – С. 131).

Літургія – умовне символічне зображення духовного світу, відображення вічного, статичного у тимчасо-

вому і прийдешньому. Вона утримує події Священної історії, а її дійство відтворює головний сюжет Преображення і приходу Царства Небесного.

Сюжет Літургії передає таємничість єднання людини з Богом. Кожний епізод символізує цей шлях. Поява архієрея і віруючих у церкві є образом Першого пришествя, що породжує бажання віри і надію на відмову від гріховного життя. Сходження архієрея на олтар символічно виражає вознесіння Христове. Літургія оголошених передає рух вірних до любові Божої, оповідаючи про боротьбу з гріхом і позбавлення від нього. А сходження архієрея з кафедри після читання Євангелія є образом Другого пришествя, коли і «проповідана буде ... Євангелія Царства по цілому світові, на свідоцтво народам усім. І тоді прийде кінець» (*Від Мт. 24:14*). Служителі наказують оголошеним вийти, як в належний час ангели розділять вірних і невірних, праведників і грішних. Оголошені полишають храм подібно до того, як із душ виходять всі пристрасті. Ті, хто залишаються в храмі, вступають у Царство Небесне. Цей Великий вхід є початком Великого Спасіння. І всі подальші дії (поцілунки усіх присутніх, спів Символу і трикратний виголос «Свят, свят, свят», читання молитви Господньої і «Єдин Свят, Єдин Господь») передають різні аспекти обоження буття в майбутньому.

Вся динаміка Літургії спрямована на рух до обожен-
ня. Причастя завершує цей процес, відображаючи мить
повного єднання з Богом. Церква – майбутнє Царство,
символізує образ Бога і всесвіту, їх прийдешнє єднання.
І кожна людська душа – мала церква і вона теж здійс-
нює своє єднання з Богом. Літургія передає рух космосу
і людини до Царства Божого, це рух до обоження, що є
основною характеристикою існування космосу і людей,
які пережили Преображення, що і складає мету і при-
значення кожної людини. Відбувається це не само со-
бою, а з волі Бога, його Дарів. і тут визначальною є роль
Христа, який поєднав людську природу і божественну.

У «Світлому Воскресінні» – останньому розділі
«Вибраних місць...» – Гоголь передає ту емоційну ат-
мосферу, яка повинна запанувати великої миті.

Оповідуючи хід Літургії, Гоголь звертає увагу на ре-
акції учасників Літургії. Письменник є своєрідним режи-
сером усього дійства, а текст книги – це конспект великого
сценарію Преображення. Кожен, хто бере участь у Літургії,
є «і тим, хто слухає, і тим, хто творить».

Те, що було не під силу слову художньому, мало
бути втіленим у літургійному дійстві. Перед очима –
нагадування про «великий подвиг любові», вираз-
но явлений церковним дійством і духовним словом,
його величчю і могутністю. Це дійство переключає

людське існування в інший вимір, що існує поза земними клопотами, і наближує людину до вищої досконалості, прихилиючи її до Христа, до «великого подвигу любові». Літургія була іншою формою досягнення головної мети Гоголевого апостольства – воскресіння «мертвих душ». Літургія витворює особливу містичну атмосферу, людина розчиняється в божественній любові і переживає Преображення. Саме це пояснює і причину звернення до «Розмислів про Божественну Літургію», тривалу роботу над цим твором, світло якої падає на всю пізню творчість письменника.

Ймовірно, що заголовок твору належить С. Шеврьову (див.: *Манн Ю. Творчество Гоголя: смысл и форма.* – СПб., 2007. – С. 718.).

До історії публікації твору причетні українські діячі культури. Осип Бодянський і Пантелеймон Куліш. Перший у 1856 р. підготував і відправив у Петербурзьку Духовну цензуру рукопис книги, але цензурний комітет не дозволив публікацію. Митрополит Московський Філарет мав наміри сам виправити текст, та справа до цього не дійшла. Лише коли оберпрокурором Святійшого Синоду став граф Олександр Толстой, книга в понівеченому цензурою вигляді була надрукована 1857 року. Її першим видавцем був Пантелеймон Куліш.

Українською мовою вперше перекладено:

Роздумування про Божественну Літургію / пер. і дод. опрац. о. д-ра М. Комара. – Львів : Монастир Свято-Іванів. Лавра : «Свічадо», 2003.

С. Б. Літургія (грец. Λειτουργία – служіння, спільна справа) – найголовніше християнське богослужіння у православних, католиків та в деяких інших церквах, в котрому звершується Таїнство Причастя.

...*патріарха Германа*... – Герман, патріарх Костянтинопільський (VII ст. – 740); шанується як святий; противник іконоборства у часи гонінь на ікони.

...*Єремії*... – Ймовірно, йдеться про Єремію II, патріарха Костянтинопільського (XVI ст.). Його «Відповідь лютеранам», один з розділів якої називається «Про вживання Таїнств», Гоголь міг прочитати у журналі «Христианское чтение» (1842).

...*Ніколая Кавасили*... – Ніколай Кавасила Хамаєт (1322 – 1397), православний богослов та літургіст, учений-енциклопедист, філософ-містик, автор «Пояснення Божественної Літургії» та інших творів:

...*Сімеона Солунського*... – Сімеон, архієпископ Солунський (? – бл. 1429), візантійський богослов, церковний діяч, авторів творів про православне богослужіння, головний серед яких «Діалоги про віру, священнодіяства та таїнства церковні».

... у *Старій та Новій Скрижалі...* – «Нова скрижаль. Або пояснення церкви, літургії та всіх служб і начиння церковного» (1803) Веніаміна (Румовського-Краснопевкова) (1738-1811), архієпископа.

... *Дмитрієва...* – Помилково написане прізвище. Йшлося про відомий твір Івана Івановича Дмитревського (Дмитрієвського) (1754-1867) «Історичне, догматичне і таємниче пояснення літургії» (1803).

С. 9. *Проскомидія* (грец. *Προσκομιδή*, «принесення», «приноси», від *προσκομιζω* «приносити») – перша частина літургії візантійського обряду, яку служать священник і диякон при зачинених святих дверях і без участі вірних. Її мета – приготувати за допомогою особливих священнодійств принесені хліб і вино до їх переміни під час літургії на Тіло і Кров Христову; при цьому поминають усіх членів Церкви, як живих, так і спочилих.

Підризник – довгий, до п'ят, богослужбовий одяг священника й архієрея з вузькими рукавами, білого або жовтого кольору, звичайно з шовку, який вдягається під час літургії.

Орар (грец. *ὄραριον*) – довга вузька стрічка, якою диякон перепоясує себе через ліве плече, попід праву руку, щоб один кінець спадав ззаду, а другий спереду.

С. 11. ...*Золотоустого...* – Іоанн Золотоустий (бл. 347 – 14 вересня 407), архієпископ Костянтинопільський, богослов, шанується як один з трьох Вселенських

святителів і вчителів разом зі святителями Василієм Великим та Григорієм Богословом.

Поручі, наукавники (грец. επιμαυκία) – широкі смуги з цупкої тканини з зображенням хреста посередині; у православної церкви частина богослужбового вбрання духовенства, призначена для стягування рукавів стихаря у дияконів і підризника у священників та єпископів.

С. 12. Стихар (грец. Στιχος – стих, рядок, пряма лінія) – богослужбовий одяг, прямий, довгий, з широкими рукавами, звичайно світлого кольору.

Епитрахиль (грец. Επιτραχιλιον – те, що навколо шиї) – приналежність богослужбового одягу православного священника та архієрея – довга стрічка, що оповиває шию й обома кінцями спадає на груди.

... бороду Аарона... – старший брат пророка Мойсея, який разом з ним очолив вихід єврейського народу з Єгипту, перший єврейський первосвященик. Тут йдеться про ритуал миропомазання Аарона Мойсеєм, посвяти його у первосвященики (*див.: «І вилив з оливи помазання на Ааронову голову, та й помазав його, щоб його посвятити»: Лев.: 8, 12*).

С. 14. Фелонь (грец. Φαλονιον) – верхній довгий і широкий богослужбовий одяг православного священника без рукавів, який покриває все облачення. Символізує багрянцю, в яку одягли Христа воїни на суді перед Пілатом.

С. 15. *Просфора, проскура* (грец. просфора – принесений хліб, приношення) – богослужбовий літургійний хлібець, виготовлений з квасного тіста, що складається з пшеничної муки, води з домішкою дріжджів та солі. Має дві частини – верхню і спідню, що символізують дві природи Христа – божественну і людську. На верхній зображення хреста з написом **ΙϞ-ΧϞ ΝΗ-ΚΑ (Ι Ϟ ΟΠΠΑ)**, що означає Ісус Христос – Переможець.

С. 17. *Агнець* – верхня частина просфори, вирізуючи яку священник промовляє слова пророка Ісаї: «немов ягня на заколення ведемо Його. І як агнець непорочний перед тим, що стриже Його, безголосий, так і Він не відкриває уст своїх». Позначаючи копієм на вирізаному Агнці св. Хрест, священник говорить: «Жертвується Агнець Божий, що бере гріх світу, за життя світу і спасіння».

Копіє, спис (грец. Λόγχη) – у православ'ї ніж з двобічним трикутним лезом, що використовується на проскомидії для виймання часточок із просфори. Символізує спис римського воїна, який, згідно євангельської оповіді, проколов ним бік Ісуса Христа на хресті (див: «та один з вояків списом бока Йому проколов, і зараз витекла звідти кров та вода»: Іван: 19, 34).

С. 20. *Дискос* (грец. δίσκος – кругла тарілка) – металева, золота або позолочена тарілка з підставкою, на якій священник під час проскомидії укладає вирізані часточки прософори.

С. 21. ...*Богоотців Йоакима та Анни...* (давньогрец. Θεοπατορες) – батьки Діви Марії, матері Ісуса Христа.

... *Василія Великого...* – Василій Великий, Святий Василій (329-379), святий, архієпископ Кесарії Каппадокійської в Малій Азії, один з Отців Церкви.

С. 23. *Звіздиця* (грец. αστερίσκος) – предмет церковного наряддя у вигляді двох металевих хрестоподібно з'єднаних дуг, який ставлять на дискос над часточками хліба; символізує Віфлеємську зірку.

С. 25. *Ладан* (грец. ληδανον, λάδανον) – висушений сік, ароматична смола, зерна якої, покладені на тліючий вогник, наповнюють приміщення пахощами: використовується при кадінні. Разом з золотом та смирною була принесена волхвами як дари Ісусові.

Смирна (араб. مرمر) *мурр*, *миро* (грец. Μύρρη – благовонна смола мирового дерева; використовувалась для виготовлення священної оливи, якою помазували пророків, бальзамували померлих, додавали в напій засудженим на смерть для полегшення страждань. Була дарована новонародженому Месії як Людині, Котрій судилося померти на хресті.

С. 26. *Відпуст* (грец. Πόλυσις) – слова священника, якими він завершує службу, благословляючи молільників на вихід з храму.

С. 28. ... до вищих *горніх* предметів... – горній (церк.-книжн., заст.), морально-піднесений, що перебуває у вишині.

С. 29. ... трьома *перстами*... – перст (заст., поет.), палець на руці.

Амінь (давн.-гр. ἀμήν, івр. אמן, - «так справді є») – прикінцева формула у молитвах та псалмах, що має підтверджувати істинність промовлених слів.

С. 30. *Амвон* (грец. Ἀμβων – підвищення) – спеціальна споруда перед святими дверима (царськими вратами), призначена для читання Святого Письма, співу, виголошення проповідей.

С. 31. *Оголошені, оглашенні* (грец. Κατηχομενος), катехумени – особи, які під проводом катехита наставлялися в основах християнства і готувалися до Тайни Хрещення. Вони могли брати участь у Літургії оголошених (або Літургії слова), але відразу після ектенії за оголошених на заклик диякона: «Оголошені, вийдіть!» – повинні були покинути храм.

С. 33. *Єктенія* (грец. Εκτενής – розповсюдження) – низка молитов, що читаються дияконом або священиком при кожному богослужінні від імені віруючих та містять прохання і звернення до Бога. На кожне виголошене прохання вірні відповідають: «Господи, помилуй» або «Тобі, Господи». Найбільш уживаних ектеній п'ять: 1. Велика або Мирна ектенія, що починається словами: «В мирі Господеві помолімося» – і має багато прохань; 2. Мала ектенія – скорочений варіант Великої, що починається словами:

«Ще й ще в мирі Господеві помолімося» – і має два прохання; 3. Посилена (сугуба) або ектенія Усильного благання, що починається словами: «Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоєї, молимося Тобі, вислухай і помилуй». На кожне прохання хор відповідає триразовим «Господи, помилуй», чому ектенія і називається посиленою; 4. Благальна або прохальна ектенія, що починається: «Доповнімо молитву нашу Господеві»; 5. Ектенія за спочилих або заупокійна складається з прохань до Господа, щоб Він упокоїв у Царстві Небесному душі померлих, простивши їм усі гріхи. Ці та інші ектенії закінчуються виголосом священика на прославу Пресвятої Трійці.

С. 34. Антифон (грец. Αντίφωνος – який звучить у відповідь) – діалогічний спосіб почергового співу соліста й хору (або двох частин хору), що ніби відповідають один одному. У церкві почав уживатися з II ст..

Кринос, клирос (грец. κλήρος) – місце на підвищенні перед іконостасом для кліру, тобто співців і читців, а також осіб священного сану, які допомагають при читанні й співі. Криносів завжди два – правий та лівий, відповідно до їхнього розташування перед вівтарем.

С. 37. Блаженства, Заповіді блаженства – вимовлені Ісусом Христом у Нагірній Проповіді й представлені у Новому Заповіті (Мт. 5:3-12; Луки 6:20-23), складають основу християнського морального вчення.

С. 41. *Алилуя, алілуя* (євр. הַלְלוּ יְהוָה [הַלְלוּ]), дослівно «Хваліть Ях (Яг, Яхве, Єгову)) – молитовне хвалебне слово, звернене до Бога. Українською часто перекладається як «Хваліть Господа» або «Хваліте Господа».

С. 42. *Тропар* (грец. Τροπάριον – наспів) – короткий молитовний спів на прославу Христа, Богородиці або святих.

С. 46. *«Апостол»* – богослужберна книга, що містить частину книг Нового Завіту: історію первісної Церкви, науку й дії Христових апостолів.

С. 58. *Антимінс* (грец. αντι – замість і лат. mensa – стіл) – чотирикутне льняне або шовкове полотно, на якому зображено покладання у гріб Ісуса Христа після зняття з хреста, і також чотири євангелісти, а всередині зашиті мощі святих; обов'язковий при звершенні повної літургії.

С. 64. *Воздух* – більший покривець, виготовлений з тієї ж тканини, що й ризи, яким священник покриває чашу й дискос на проскомидії.

С. 66. *Кустодія* (грец. κουστωδία, те саме лат. custōdia) – сторожа, охорона, варта.

Плащаниця (грец. Επιτάφιος) – плат великого розміру з зображенням тіла мертвого Ісуса Христа, якого зняли з хреста.

С. 67. *Судар* (церк.) – плат, покрови і, зокрема, полотно, яким пов'язали голову Христа при покладанні у гріб.

С. 74. *Символ віри* – короткий виклад засад християнського віровчення, що складається з дванадцяти членів, кожен з яких містить особливу істину, або догмат православної віри.

С. 77. *Єлей* (грец. ἔλαιον – олива) – церковнослов'янська назва оливи, яку з апостольських часів уживали при Таїнстві Хрещення та єлеопомазання для зцілення хворих; символізує благодать, радість, оживлення.

Rupida (грец. ριπίδιον – опахало, віяло) – своєрідне богослужбове знаряддя у вигляді металевого або дерев'яного кола, ромба чи зірки з образом серафима, що прикріплений до довгої ручки.

С. 80. *Саваоф* (івр. שָׂוָאֹף досл. «Господь Військ») – один з епітетів Бога в юдейській та християнській традиціях, в якому акцентується Його всемогутність.

Осанна (з грец. ὠσαννα від давньо-євр. הוֹשָׁאֲנָא – «допоможи ж!») – молитовний вигук, уславлення.

С. 82. *Потир* (грец. Πότηρ – чаша, кубок) – посуд для християнського богослужіння, який використовують при освяченні вина й прийняття причастя.

С. 83. *Авраам* – перший з трьох біблійних патріархів після Потопу; перший єврей і родоначальник усього єврейського народу (Бут. 17:4).

Духовна проза

Правило життя у світі

«Правило життя у світі» написане взимку 1843/44 р. під час перебування Гоголя в Ніцці, де він мешкав з кінця листопада 1843 по 19 березня 1844. Тут були написані «Навчальна книга для російського юнацтва», трактат «Про ті душевні уподобання і недоліки наші», почата робота над «Розмислами про Божественну Літургію», стаття «Про стани в державі», замітка про Меріме, а також збірник виписок із творів Св. Отців і Вчителів Церкви. Рукопис «Правила...» Гоголь залишив у сім'ї Вієльгорських. У листі до графині Л. К. Вієльгорської (від 12.04.1844) він писав: «Я Вам залишив те правило, яке зробило мене набагато кращим, ніж я був раніше. І тепер прошу Вас, як може тільки люблячий брат просити брата: не зневажайте ним і перечитуйте з увагою у будь-яку неспокійну і сумну хвилину».

Перша редакція «Правила...» була надрукована Г. П. Георгієвським в кн.: *Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя. – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 2–7.* Більш повний текст у статті Г. Х'етсо, який подав порівняльний аналіз обох варіантів (див.: *Н.В. Гоголь. Правило життя в мире. Публикация и сопроводительная статья Гейра Хетсо // Гоголь: Материалы и исследования. – М., 1995. – С. 6–21.* Вперше: *Хетсо Гейр. Гоголь как учитель жизни: Новые материалы // Scando Slavica. – Copenhagen, 1988. – Т. 34.*

С. 124. Любити Бога означає любити Його у кілька разів більше ... – перефразування слів із Святого Письма: «Хто більш, як Мене, любить батька, чи матір, той мене недостойний. І хто більш, як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний» (Мт. 10:37).

С. 132. Хто витерпить до кінця, той спасеться... – див. «А хто витерпить аж до кінця, той буде спасений» (Мт. 10:22; 24:13).

Молитви, духовний заповіт, передсмертні записи

Гоголь у листі до М. Язикову (від 4.11.1843) писав про молитву: «Стремління є молитвою. Молитва не є словесним ділом; вона повинна бути від усіх сил душі й всіма силами душі; без цього вона не злетить. Молитва є піднесенням (*восторг*). Якщо вона дійшла до ступеня піднесення, то вона вже просить про те, чого Бог хоче, а не про те, чого ми хочемо. Як дізнатися про хотіння Боже? для цього потрібно подивитись розумними очима на себе і дослідити себе: які здібності, дані нам від народження вищі й благородніші за інші, цими здібностями ми повинні робити переважно, і в цій роботі міститься хотіння Бога, інакше вони не були б нам дані. Отже, просячи про пробудження їхнє, ми будемо просити про те, що суголосне Його Волі.

Тож молитва наша прямо буде почута. Але потрібно, щоб ця молитва була від усіх сил душі нашої. Якщо такого постійного напруження хоч би дві хвилини в день триматися протягом одного чи двох тижнів, то побачиш її дію неодмінно. До кінця цього часу в молитві з'являться додатки. Ось які стануться дива: першого дня ще ні ядра думки немає в голові твоїй, ти просиш просто про натхнення. Другого чи третього дня ти говоритимеш не просто: дай зробити мені, але вже: дай зробити мені в *такому-то* дусі. Потім четвертого чи п'ятого, – з *такою-то* силою, потім виявляться в душі питання: яке враження можуть викликати задумані твори і чому можуть послужити? І за питаннями тієї ж хвилини підуть у слід відповіді, котрі будуть прямо від Бога. Краса цих відповідей буде такою, що все єство саме собою стане піднесеним; і до кінця якогось другого тижня побачиш, що уже все склалось, що потрібне. і предмет, і значення його, і сила, і глибокий внутрішній смисл, одне слово – все, треба тільки взяти в руки перо, та й писати. Але повторю знову: молитва повинна бути від усіх сил душі». Прот. Георгій Флоренський зазначає: «У Гоголя була дуже небезпечна теорія молитви» (*О путях русско-го богословия*. – С. 265). Процитувавши вказаний лист до Язикова, прот. Георгій Флоренський пише: «Очевидно, що Гоголь практикував таку молитву. І не дивно тоді, що він надавав своїм творінням майже непогрішимого значен-

ня, бачив у них вище одкровення». Застереження автора викликане думкою Гоголя про «пряме» молитовне звернення до Бога, що не відповідало православній традиції.

<на 1846 рік>

Вперше надруковано В. І. Шенроком (за копією Н. П. Трушковського, небожа Гоголя в кн. *Соч. Н. В. Гоголя*. – 10-е изд. – М., СПб., 1896. – Т. 6. – С. 426).

С. 167. *Схиляй мене до Себе, Боже мій...* – Вперше надруковано Пантелеймоном Кулішем (*Современник* – 1858. – № 11. – С. 159–160). Молитва міститься у листі до О. А. Іванова (від 12.11.1847) з настановою: «Читайте її вранці кожного дня. А якщо запримітите за собою, що перебуваєте в тривожному і особливо неспокійному стані духу, тоді читайте її завжди і ніколи не забувайте це робити».

Молитва була написана під час роботи над «Мертвими душами».

С. 168. *Боже, благослови!* – Молитва пов'язана з роботою над «Мертвими душами». Вперше надрукована Г. П. Георгієвським (див.: *Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя*. – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 11).

С. 168. *Господи, дай мені пам'ятати вічно моє... моє невідання...* – Вперше надруковано Г. П. Георгієвським (див.: *Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя.* – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 114).

С. 169. *Боже, зроби безпечною путь його...* – Вперше надруковано П. О. Кулішем в кн.: *Соч. и письма Н. В. Гоголя.* – СПб., 1857. – Т. 6. – С. 445–446.

Молитва була пов'язана з паломництвом Гоголя до Святих місць. Текст її Гоголь надіслав в листі матері (від 15.01.1848) з проханням «відправити молебен і, якщо можна, навіть не раз (в усіх місцях, де вміють краще молитись), за благополучну мою подорож».

С. 170. *Господи! спаси і помилуй бідних людей!* – Вперше надрукована Г. П. Георгієвським (див.: *Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя.* – СПб., 1909. – Вып. 3. – С. 114–115). Мотив цей зустрічається у «Вибраних місцях...» (див. розд. VI «Про допомогу бідним»).

С. 172. *Молюся за друзів моїх...* – Вперше вийшла у кн.: *Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1892 г.* – СПб., 1895. Написана перед смертю автора.

Духовний заповіт

Вперше надруковано в: *Русская мысль*. – 1896. – № 5. – С. 178. Вст. слово І. Линиченка.

С. 173. *Паси вівці Моя!* – Вислів із Євангелія від Іоанна (21:16, 17).

Якими відпустити на волю. – Йдеться про Якіма Німченка (бл. 1803-1885) – кріпака Гоголів, який разом з письменником перебував у Петербурзі з 1829 по 1836 р.

Семена також... – Семен Григор'єв – кріпак Гоголів, хлопчиком прислужував Гоголю в 1848-1852 р. в помешканні графа О. П. Толстого на Никитському бульварі. Семен був біля письменника у трагічну ніч спалення рукописів.

Порада сестрам

Вперше надруковано І. А. Линниченком (*див.: Русская мысль* – 1896. – № 5. – С. 179). Написана в останні місяці перед смертю.

Друзям моїм

Вперше надруковано П. О. Кулішем в кн.: *Опыт биографии Н. В. Гоголя, со включением до сорока его писем*. – СПб., 1854. – С. 130.

Будьте не мертві, а живі душі...

Вперше надруковано І. А. Линниченком (див. : *Русская мысль* – 1896. – № 5. – С. 178).

С. 175. ... *всякий, хто пролазить інакше, є тать і розбійник.* – Вислів з Біблії: «Поправді, поправді кажу вам: Хто не проходить дверима в кошару, але перелазить деінде, – той злодій і розбійник» (Ів. 10:1).

Рядки, написані за кілька днів до кончини

Аще не будете малими, яко діти... – Вперше надруковано П. А. Кулішем в кн.: Опыт биографии Н. В. Гоголя, со включением до сорока его писем. – СПб., 1854. – С. 53. Решта записів вперше надрукована А. Т. Тарасенковим (див. А. Тарасенков. *Последние дни жизни Николая Васильевича Гоголя // Отечественные записки.* – 1856. – № 12. – С. 397–427).